

Dina Porat

Tears, Protocols and Actions in a Wartime Triangle: Pius XII, Roncalli and Barlas

In: "Cristianesimo nella Storia," 2006, Vol. 27, No. 2; 599-632

Following are excerpts of this article with regard to Roncalli

Roncalli did not confine himself to act merely as a channel to Rome and back: he also acted actively, if not independently, mostly with Barlas but with others as well, generously devoting time and effort in order to rescue as many as he could (600).

The various Yishuv bodies sent about 15 delegates to Istanbul. Chaim Barlas was the senior delegate, representing the Jewish Agency. Born in 1898, he was the elder among the delegates. Menachem Bader represented the kibbutz movement. Barlas was the only one among the delegates to have a formal Jewish Agency appointment acknowledged by both the British and Turkish authorities. It was mainly between Roncalli and Barlas that the contact was intensively maintained for almost two years, until Roncalli left for Paris towards the end of 1944 (601-2). Born in 1925, he became bishop and an Apostolic Visitor in Bulgaria. Some ten years later he became a Apostolic Delegate in Turkey and Greece. Barlas describes him as "*genuinely felt the sorrow, and was exceptionally ready to help and save.*" (602)

Barlas: "*I could always come to him. I had a free entrance to the Nunciature, and even if I came late on an urgent matter he would be always glad to receive me and to help as much as he could,*" using his connections to get accurate information and to be active beyond his formal position. Roncalli was different than other clerics in his position, especially in his attitude towards the Jewish problem. His warm heart made him genuinely feel the suffering of the Jewish individual and people, in Barlas' words, "*beyond the dogma of religion and church.*" When approached for help, he would listen, ask questions and write down answers and notes and would not refer the matter to a secretary or messenger, but deal with it himself.

On March 1943, Barlas came rushing in on a rainy night. Roncalli listened carefully and promised Barlas to transfer to Slovakia, and its ruler Josef Tiso a plea to have mercy and prevent the continuation of the deportations.(603-4) Before promising he prayed softly, in Barlas' presence, and then added: "*so be it, with God's mercy.*" "*He himself wrote the cable to the Pope and sent that very day, and*

after five days told me he received an answer that an action such as we wanted was carried out.”

When Barlas brought him the Auschwitz Protocols, Roncalli was shocked and read it with tears, and with delicate yet unambiguous resentment expressed towards his superiors [i.e., the Pope – IRWF], “*whose power and influence are great, but who refrain from action and resourcefulness in extending concrete help,*” in Barlas’ words. (604) This, in Barlas’ words, constitutes a restrained criticism by Roncalli against the Pope’s silence – in the presence of a Jewish delegate. Barlas tried to ask him for the reasons behind the Pope’s silence. Roncalli responded by speaking about God’s reasons that are hidden from human beings. Interestingly, he did not object at the question raised by Barlas.

Roncalli also agreed to listen to the pleas of Bader for help in granting Jewish children passage through Turkey. According to Bader, Roncalli became nervous when being told that most of the murder or the deportations happened in Catholic countries, and that therefore their citizens should be clearly told by the Pope to extend Christian help. Roncalli answered at length, “sighing piously,” in Bader’s ironic words. (605)

Barlas brought Roncalli part of a report on the mass killings of Jews in Poland, and Roncalli, pale and trembling, suggested that Barlas reread in Ezekiel 37 the prophesy that the dry scattered bones of the House of Israel will be brought to its resurrected land. (606)

In January 1943, following the Bader-Roncalli meeting, Barlas wrote to Hughes in which he requested the Vatican’s intervention in the following: for neutral countries to offer asylum to Jews, and for Germany to let certificate holders to leave for Palestine. In addition, Roncalli suggest a correction to Pius XII’s December 24, 1942 declaration in which the word “Jews” were left out, by another radio broadcast declaring, this time clearly, that “*rendering help to persecuted Jews is considered by the Church as a good deed.*” Hughes forwarded Barlas’ letter to the Vatican. A month later, Hughes was informed by the Vatican that it cannot assist immigration of Jews to Palestine because access of Christians to their holy places might thereby be limited. There was no reference to Barlas’ first point on a radio broadcast (See, Actes et Documents du Saint Siege, hereafter “ADSS” IX 87-91). (609)

Roncalli sent a memo to the Vatican asking the Pope to help prevent the renewal of deportations from Slovakia, and for Jewish children of that country to be allowed to move to Palestine. See Maglione’s vague response to the children item, in ADSS IX 184-186. Roncalli kept writing on the children (June 1943) and on

behalf of the remnants of Slovak Jewry (Sept and Oct. 1944), receiving vague and belated answers (ADSS IX 321-322, 327, 361-362, and X, 418, 454-455).

Bader and another emissary, Venia Pomerantz (later Ze'ev Hadari) came urgently to Roncalli to ask for his help in preventing the deportation of Jews from Thrace and Macedonia. The following morning, Roncalli told them that King Boris promised him not to let the plan materialize. [Unfortunately, Boris did not keep his word and the deportations from these two areas went ahead – IRWF] (610) When the Jews in Sofia faced a similar danger, Barlas hurried to Roncalli, and Roncalli himself immediately wrote a cable to king Boris, and ordered his secretary to send it right away. In this, he acted independently, using his excellent relations with the King and Queen of a country he had spent ten years in.

In May and June 1943 Roncalli wrote to Rome and to the Apostolic Nuncio and the bishop of Zagreb regarding Jews in Yugoslavia (ADSS IX, 321-2, 327-8, 337.)

“Poor children of Israel,” he writes regarding the sinking of the Struma. *“I feel everyday their sigh around me.”* (611-2)

Roncalli was the first one to warn the Vatican that Hungarian Jews faced an immediate danger following the German invasion. The information about the Auschwitz Protocols (written by two Slovak Jews escapees in April 1944) reached the Vatican for the first time from Roncalli, who got it from Barlas. (612) Barlas had received it from Dr. Chaim Pozner, in Geneva, who received it from Budapest. (617) When Barlas brought Roncalli the Protocols, Roncalli was really shocked. *“With tears he read the documents I asked him to transfer to his Patron in Rome,”* Barlas recorded. (618)

Chaim Barlas -- Masu'ah 4 (1976), pp. 128-129

During the days of the war and of the Holocaust, I had contacts with Msg. Roncalli regarding matters of rescue, such as sending a report to the Vatican and to his colleagues in the occupied countries: Slovakia, Sofia and others.

I first came to know Msg. Roncalli in 1941, when I arrived in Istanbul as representative of the Jewish Agency... I came to know that, years before the war, Msg. Roncalli had served as Apostolic Nuncio to the Balkan countries and maintained as well contacts with the authorities of the Catholic Church in Slovakia. It therefore came to my mind to ask for his intervention in Slovakia, ... so that he might use his influence in order to cancel the persecutions and the transports to the death camps.

In my first visit to the Nuncio's office,...I could have a good grasp of his personality. He was an elderly person, full of vitality and knowledge in world affairs, and his attitude to the Jewish problem was different from that of others in his stature. I asked him to approach Tiso, the Catholic president of Slovakia, and plead mercy for the Jews in his (628) state. In our conversation, I discovered his generosity and his compassion, feeling for the sufferings of men and the sufferings of the Jewish people, beyond the dogma of religion and church. He promised me to transmit the report to the Holy See together with recommendation for action and if he receives an answer from, which in his opinion is doubtful, he will not spare the answer from me...

In later days I presented to Msg. Roncalli the report on Auschwitz,... and he was shocked by the news about the dimensions of exterminations in the death camps. He read in tears the documents, which I requested him to transmit to his Patron in Rome.... One could feel his discontent with his superiors whose powers and influence were great, but who refrained from action and resourcefulness in extending concrete help.

I tried to ask the Nuncio why the Pope did not publish a public statement against the brutal and inhuman acts of the Nazis. It was clear that such a statement could be of great influence on the people's attitudes to the Jews in the occupied countries.... "*Don't ask, my friend,*" he replied, "*God guides man's ways and they are hidden from us.*"

In one of our conversations about the bloody events in Nazi occupied Poland... his face turned white and trembling when I was reading this. He stood up all excited and shocked, walking up and down in he room,... and when I was about to leave, he suddenly stopped, accompanied me to the staircase door and said slowly: "*When you come home, take the Bible in your hands and look up Chapter 37 in the book of Ezekiel, and there you will the answer to your complaints to Heaven.*" It was the prophesy of the dry bones coming to life. (629-630)

From: “Haboker,” 14 June 1963

When Rabbi Herzog arrived in Istanbul, in February 1944, Barlas immediately informed Msg. Roncalli and asked if he would be ready to meet with him. Not only did Roncalli agreed to the meeting, but he also hastened to fix it for the very same day at the Nuncio’s residence... The conversation went on for about an hour and a half. Rabbi Herzog expressed words of thanks for the Nuncio’s assistance... Rabbi Herzog unfolded to Roncalli all he knew about the extermination operation and asked for help by the Pope and the Church... On his part, the Monsignor emphasized his positive approach regarding the rescue of Jews and promised that he, personally, will do everything required in order that the Holy See exerts his influence to promote rescue efforts. Although we know today that Roncalli’s efforts and supplications fell on deaf ears, this does not diminish the importance of Roncalli’s attitude, which one can call without hesitation “Love of the People of Israel.”... Roncalli expressed his wish in the following words: “*God is one for all the peoples and all the religions; He will help to bring their hearts closer.*” Chaim Barlas also recalls that Roncalli said to Rabbi Herzog: “*Let us hope that the People of Israel will also achieve redemption!*” (631-2)

Tears, Protocols and Actions in a Wartime Triangle: Pius XII, Roncalli and Barlas.

A lot has been written since World War II ended on Pope Pius the XII and his conduct during the Holocaust, and the debate is still being launched, both in historiography and in media representing public opinion in many countries. Among the many questions raised are a few central ones that concern the details the Pope had on the plight of European Jews, and especially the information that reached, and the dates on which it reached, him from his own Nuncios and Apostolic delegates in the various countries. The sources that nourish the debate are most often the 11 volumes of the «Actes et documents du saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale» edited and issued by a decision of Paul VI (between 1965 to 1981), featuring thousands of dispatches and correspondence between the Vatican's State Secretary, its officials and its diplomatic representatives, bishops and prelates, while many other relevant documents, memoirs and testimonies serve to complement the picture.

The following paper is an attempt to elaborate on these central issues by using a source less known than those above mentioned: i.e. the many documents kept in the private archive, and the short memoirs, of Chaim Barlas, head of the Hebrew Yishuv rescue delegation in Istanbul during WWII, that concern Monsignor Angelo Giuseppe Roncalli (later Pope John the XXIII), who then served as the Apostolic Delegate in Turkey and Greece, and his intensive cooperation with Barlas in the years 1942- 1944, regarding the rescue of Jews from the Holocaust in general, and the role played in this regard by the Vatican and its representatives in particular. This source is less known because of its location

– in private hands, and its language – much of it is written in Hebrew. Having read these documents¹ and memoirs,² and Barlas' book *Rescue during Holocaust Days*, which is more known, it is my assumption that a special contact was forged between these two personalities, and that this personal contact made Roncalli confide in Barlas, even in matters relating to his relationship with the Holy See; and made Barlas come rushing to Roncalli for help, once and again, showing him various documents, from forged certificates to urgent cables, and from transcripts of telephone calls to the Auschwitz Protocols.³ Barlas most often asked Roncalli to forward the documents and the cries for help they included to the Pope, and Roncalli promised to inform him when he would – and many times he did not – receive a response from Pius the XII or his secretaries. Barlas' archive and memoirs show clearly that Roncalli did not confine himself to act merely as a channel to Rome and back: he also acted actively, if not independently, mostly with Barlas but with others as well, generously devoting time and effort in order to rescue as many as he could.

¹ Barlas' archive is in private hands in Israel. He organized it in files and carton boxes according to issues and dates, but not in every case and did not number them. He told me on our conversation on January 1979 in his home that he had sent to Erez-Israel copies of all the material gathered in his office in Istanbul before he returned home towards the end of the war. D.P.

² Barlas, an exceptionally modest person, did not write an autobiography. It seems that he began writing a book on his Istanbul memoirs, to be called *An Unfinished Mission*. The part on Roncalli, kept in his archive, was written in 1958, when he became John the XXIII, and its contents is more emotional regarding praises for Roncalli's attitude and rescue work (hereafter: *Unfinished Mission*). Other parts of memoirs are in *Meetings in Constantinople*, in *Masua* 4 (April 1976) 125-133 (hereafter: *Meetings*); in interviews: see Avraham C. Elhanani, *People in Jerusalem*, II Jerusalem 1977, 181-191, and the same in *Bama'aracha* (In The Struggle) 188 (September 1976) 10-11, and 189 (October 1976) 12-13, 27 (hereafter: *Elhanani*); see also in the daily press: *Davar*, November 21, 1958, when Roncalli became Pope John the XXIII; *Haboker*, June 14, 1963 and *Ma'ariv*, June 15, 1963, when Roncalli passed away. His book *Rescue during Holocaust Days*, Tel Aviv 1975, 371, is a well-documented analysis of rescue attempts in the Holocaust, mainly from Istanbul, and not a personal account. All sources in this note are Hebrew written.

³ For a sample of an unhistorical use of the protocols, see M.L. Napolitano, *La Santa Sede e la seconda guerra mondiale. Memoria e ricerca storica nelle pagine della "Civiltà Cattolica"*, in *Studi Urbinati di Scienze giuridiche, politiche ed economiche* 67 (1999-2000, n.s.) 51/2 171-243.

The Yishuv is the Hebrew term for the Jewish community that lived under the British Mandate in pre-state Israel, or as the British authorities referred to it, Palestina/El, that is Eretz Israel (the Land of Israel). Most of the members of this community, then numbering 475,000, emigrated as an avant-garde mainly from Europe, having left their relatives and communities behind. No wonder then, that the information about the persecution and murder of European Jewry shocked them personally, and undermined their collective efforts to establish a Jewish political entity. The evidence that the murder was carried out systematically accumulated since it began (in the middle of 1941), though the unprecedented reality it described was only quite slowly understood and absorbed. Decisive proof, reaching the Yishuv towards the end of 1942 made its leadership issue a declaration to the effect that the murder was carefully planned.⁴ Following the declaration rescue attempts started, the scope and adequacy of which is still debated.

The various Yishuv bodies sent about 15 delegates to Istanbul that could serve as a bridge between the Middle East and Nazi-occupied Europe.⁵ The senior delegate, formally acting as head of the delegation on behalf of the Jewish Agency, was Chaim Barlas. Born in 1898 he was the elder among the delegates, and by that time had already fulfilled major positions in the Jewish Agency's Immigration Department, including being its director general.⁶ Except for one other delegate, Menachem Bader of the leftist Kibbutz Hazore'a, most of the others were young, in their twenties or early thirties, and, burning with a sense of urgency, tended to take risks.⁷ It should be emphasized that Barlas was the only one among the delegates to have a formal Jewish Agency appointment acknowledged by the British as well as the Turkish authorities, and that he could jeopardize this valuable appointment had he not acted according to their war time rules. Therefore it was mainly between Roncalli and Bar-

⁴ On the impact of the information on the Yishuv see D. Porat, *The Blue and the Yellow Stars of David. The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939-1945*, Cambridge (Mass.) 1990, especially part one.

⁵ See their list in the Hebrew version, *An Entangled Leadership. The Yishuv and the Holocaust, 1942-1945*, ed. by Y. Vashem and A. Oved, Tel Aviv 2004, 220-221.

⁶ See formal details in *Who's Who in Israel, 1971-1972*, Tel Aviv, 60.

⁷ See their memoirs, all Hebrew written: M. Bader, *Sad Missions*, Merchavia 1954. E. Avriel, *Open the Gates*, Tel Aviv 1976. T. Kollek, *One Jerusalem*, Tel Aviv 1979. Ze'ev (Venia) Hadari, *Against all Odds, Istanbul 1942-1945*, Tel Aviv 1992.

las – elder, senior, with a legal status, a cautious and austere, restrained and meticulous person – that the contact was intensively maintained for almost two years, until Roncalli left for Paris towards the end of 1944.

Roncalli, born in 1881, took part in WWI and later headed the centralization of Propagation of the Faith and its Italian branch. In 1925 he became bishop, and an Apostolic Visitor in Bulgaria, where he handled the negotiations for the marriage of Princess Giovanna of Savoy with the Orthodox King Boris the III and its complicated development, a fact that made him an influential figure in the court. Some 10 years later he became an Apostolic Delegate in Turkey and Greece, where he stayed until the end of 1944, and witnessed from there the evolvement of the Holocaust during most of the Third Reich years.⁸ As a Nuncio in Paris he replaced a collaborator who was sent back to Rome by President De Gaulle, and had a successful eight years long stay.⁹ As a Pope (1958-1963), he summoned and initiated the Second Vatican Ecumenical Council, which practically revolutionized the Church in general and its relations with the Jewish people in particular.¹⁰ It was his uniquely warm and communicative personality, combined with an uncompromising adherence to human values that made him an exceptionally trusted and active representative of his faith, even beyond its confessional border.¹¹

1.

Having introduced the framework of our discussion in terms of time, place and protagonists, let us address the main points with

⁸ A. Melloni, *Fra Istanbul, Atene e la guerra. La missione di A.G. Roncalli (1935-1944)*, Genova 1993.

⁹ E. Duffy, *A History of the Popes*, Yale 1997, 268 and on. The Nuncio left testimony on this period: A.G. Roncalli, *Anni di Francia. Agende del Nunzio*, I: 1945-1948, ed. by É. Fouilloux, Bologna 2004; a second volume on 1949-1953 is forthcoming.

¹⁰ P. Hebblethwaite, *John XXIII. Pope of the Council*, London 1984; *History of Vatican II*, 5 vols., directed by G. Alberigo, New York 1998-2006, and G. Alberigo, *A Brief History of Vatican II*, New York 2006.

¹¹ Barlas after the first meeting with him: «a vivacious old man [...] open hearted», *Masua* 4 (April 1976) 128. «Genuinely felt the sorrow, and was exceptionally ready to help and save»: Barlas, *Unfinished Mission*, I, Bader in the first meeting: «A neutral personality, its importance recognized by everyone», quoted by Hadari, *Against All Odds...*, 54.

which we opened: Roncalli's attitude to Pius the XII and his entourage during WWII, the rescue efforts he carried out in cooperation with Barlas, and the materials he was asked to transfer to Rome, especially the Auschwitz Protocols, all as reflected in Barlas' documents and writings.

His attitude to the Pope, to his faith and to the rescue of Jews: in his memoirs on the meetings he held in Istanbul with him, Barlas described Roncalli's office, located in an annex of an ancient Catholic church standing in an alley in old Byzantine Constantinople.¹² In the 1968 Yad Vashem conference he told the audience that he used to come there at night, so as not to attract unnecessary attention to his many visits in the Delegate's office.¹³ But «I could always come to him», said Barlas on another occasion, «I had a free entrance to the Nunciature, and even if I came late on an urgent matter he would be always glad to receive me and to help as much as he could», using his connections to get accurate information and to be active beyond his formal position.¹⁴ On his first visit, wrote Barlas in his memoirs, he realized that Roncalli was different than other clerics in his position, in his involvement in world and war current events, and especially in his attitude towards the Jewish problem. His warm heart made him genuinely feel the suffering of the Jewish individual and people, «beyond the dogma of religion and church». ¹⁵ When approached for help, wrote Barlas when Roncalli became John the XXIII, he would listen, ask questions and write down answers and notes and would not refer the matter to a secretary or messenger.¹⁶

On one of his first visits, held on March 1943, Barlas came rushing in on a rainy night. Roncalli listened carefully, and promised Barlas to transfer to Slovakia, to Jozef Tiso, the anti-Semitic Catholic

¹² *Masua* 4 (April 1976) 128; a description of places is made by Roncalli in his own diaries, now edited as A.G. Roncalli, *La mia vita in Oriente. Agende del delegato apostolico, I: 1935-1939*, ed. by V. Martano, Bologna 2006.

¹³ The conference was dedicated to rescue efforts during the Holocaust. Barlas took the floor to angrily protest against the general feeling that the Yishuv did not do enough, and brought his contact with Roncalli as a proof of the serious work that had been done in Istanbul.

¹⁴ *Haboker*, June 14, 1963. Hebblethwaite, *John XXIII...*, 187.

¹⁵ *Haboker*, June 14, 1963. *Masua* 4 (April 1976) 128. *Unfinished Mission*, 1.

¹⁶ *Ibid...*, 1; see also G. Alberigo, *Papa Giovanni*, Roma-Bari 1987.

president of Slovakia, a plea to have mercy and prevent the continuation of deportations from his country to the death camps, mainly to near by Auschwitz. Before promising he prayed softly, in Barlas' presence, asking God to have mercy on him and show him the right way, and then added : «so be it, with God's mercy».¹⁷ Later, when Barlas reported on this meeting and others to the Jewish Agency members in Jerusalem, he spoke about Roncalli,

«who many times went right into the heart of the matter and acted when we asked him, and sent cables to the Vatican. I remember that when I came to him with the Slovak Jews matter, he himself wrote the cable to the Pope and sent that very day, and after five days told me he received an answer that an action such as we wanted was carried out».¹⁸

This was one of the few cases a concrete answer came in quickly, following a practical action, initiated by Barlas and Roncalli.

«We spoke a lot then on the attitude of the Holy See to the Jews», wrote Barlas, and his Hebrew expression «a lot» («rabot») could also be translated as «many times». «We spoke, and how we spoke» on this issue, he said.¹⁹ Barlas described the way Roncalli addressed this issue, either on this occasion or on the many others as very restrained, yet clearly expressing despair that originated in his knowledge of the circumstances and of the chances the Holy See would act, or at least respond. When Barlas brought him the Auschwitz Protocols (to which we'll refer later in more details), Roncalli was shocked and read it with tears – and with delicate yet unambiguous resentment expressed towards his superiors, «whose power and influence are great, but who refrain from action and resourcefulness in extending concrete help», in Barlas' words.²⁰ This is indeed a rare case, in which Roncalli, an Apostolic Delegate, allows his compassion and sorrow when

¹⁷ *Unfinished Mission*, 1.

¹⁸ Rescue Committee Presidency meeting in Jerusalem, 3.10.1944, 18, Barlas archive and S26/1238a, Central Zionist Archives (hereafter: CZA). More on the Slovak affair see later, notes 31-35.

¹⁹ *Masua* 4 (April 1976) 128. *Haboker*, June 14, 1963.

²⁰ *Masua* 4 (April 1976) 128; the best synthesis on the whole issue of Pacelli's attitude is now: G. Miccoli, *I dilemmi e i silenzi di Pio XII. Vaticano. Seconda guerra mondiale e Shoah*, Milano 2000.

facing human suffering to overcome the discretion he owes his superior, and criticizes him – very gently, by casual and restrained remarks, as Barlas put it – but still criticizes him for not acting forcefully in favour of the persecuted Jews. Moreover, his remarks were made in the presence of a Jewish delegate, a Zionist from the Land of Israel, not a colleague of the same or similar position nor even a fellow Christian. He must have trusted Barlas as a person and as a representative of people in dire stress, who depended upon his help. Indeed, when Barlas tried to ask him for the reasons behind the Pope's silence, Roncalli refrained from answering and spoke about God's reasons that are hidden from human beings, as if this question presented a red line he would not cross. Still, he did not reproach Barlas or object his criticism when speaking about the impact that a direct public appeal of the Pope might have, calling upon the local population in the Nazi occupied countries to render their Jewish citizens a helping hand.

It seems that Roncalli restricted his critical remarks to his meetings with Barlas: his first meeting with another Yishuv delegate took place on January 1943, when Barlas was away from Istanbul, dealing with urgent matters in Ankara, the capital. Roncalli agreed to listen to Bader's pleas for help in urgently granting Jewish children passage through Turkey.²¹ According to Bader, Roncalli became nervous when being told that most of the murder or the deportations happened in Catholic countries, Poland first and foremost, and that their citizens should be clearly told by the Pope to extend Christian help. Roncalli answered at length, «sighing piously», as Bader put it rather ironically, opposing the Yishuv delegate's accusation against the head of the church. He emphasized that «the Voice of the Vatican» (probably the Vatican Radio, perfectly heard in Turkey) often announced that the Pope prayed for all those suffering on account of their religion or race, and that in places in which help was extended – it could not have been done without the church. Nevertheless Bader went on to add a request for a larger future plan, according to which Roncalli, acknowledged by all as «an important *neutral* personality», would undertake negotiations with some eight countries, so that Jewish chil-

²¹ See Porat, *The Zionist Leadership...*, 149-163, *The Affair of the 29,000 Children*.

dren be let out and reach Turkey. Roncalli promised – again, after standing and praying facing an icon of Jesus, as if asking for his advice and inspiration – to help in countries where the Catholic clergy was under his «jurisdiction» (*sic!*), and to send the written request to grant the children a free passage to the Pope, so that he intervenes with the rigid Turkish authorities.²² He did so immediately via Arthur Hughes, the Apostolic Delegate to Egypt and Eretz Israel, who happened to be in Istanbul on his way to Rome. The Vatican's documents show he did: a memo written by the delegates and signed by Barlas who returned at night, was handed to Hughes late that same night – yet weeks went by, and no answer came back from the Vatican.²³

It is possible that since this meeting with Bader was the first one he had with a Yishuv delegate, Roncalli was not yet fully aware of the situation of European Jews, and he still thought that the Vatican would act. It is also clear that the chemistry that later characterized Barlas' relations with Roncalli was not created with Bader, and this fact lends more credibility to the criticism Roncalli limited himself to air in the presence of one person only, whom he did not rebuke. It also lends credibility to later expressions, regarding the Vatican's stance towards Zionism: in one of their meetings, Barlas brought Roncalli part of a report on the horrors of mass killings of Jews in Nazi occupied Poland, and Roncalli, pale and trembling, suggested that Barlas rereads in Ezekiel 37 the prophesy that the dry scattered bones of the House of Israel will be brought to its resurrecting land.²⁴ In doing so, Roncalli was trying to console Barlas, but at least he did not condemn Zionist aspirations. When Chief Rabbi of Eretz Israel, Yitzhak Eizik Halevi Herzog was brought by Barlas to visit Roncalli on February 1944, he inquired his visitor about the Jewish revival in the Holy Land and about Arab-Jewish relations, and ended their conversation with the hope that the People of Israel would be redeemed. Roncalli, deeply impressed with his visitor's personal stature, later

²² Bader, *Sod Missions...*, 51-53. Hadari's source in *Against all Odds...*, 54, is Bader's letter to Yosef Lipsky of Kibbutz Ein-Harod, on the same day, 22.1.1943, Mreshet Archive, D1.698.

²³ *Ibid.* More on the children affair see later, note 30.

²⁴ *Masua* 4 (April 1976) 129. *Etharani*, 187.

wrote to the Vatican about their meeting; Barlas, who was present, heard them with awe and respect discussing at length theological questions.²⁵

Roncalli's attitude, though expressed in Biblical and not in political terms in his conversations with Barlas and Herzog, contradicts the Vatican's attitude that was opposed to Zionism.²⁶ Pope Pius the X had already told Theodor Herzl, founder of political Zionism, in their meeting in 1904, that the main bone of contention was the fear that Jewish presence would jeopardize the holiness of the Holy places and Christian access to them.²⁷ Roncalli himself was familiar with the official doubts regarding the proper status of the Jewish people,²⁸ but it should be clearly stated that during the Holocaust he cast them aside, differentiated between Zionism in the future and the horrors Jews were undergoing in the present, and acted according to Christian values, not interests.

Barlas' words in his book sum up our first point, regarding Roncalli's attitudes. He stated that the Vatican had detailed reports on the situation of the Jews in the Nazi occupied countries, especially from the net of his Nunciatures; and that the response from Rome sometimes did come but was most often very general and vague, and Barlas draws a list of responses such as: the Pope is sad, he prays, he does everything he can; and then he concludes: «Monsignor Angelo Roncalli told me explicitly in our conversations in Istanbul that he passed on the material for the Holy See to know, but did not receive an answer»,²⁹ meaning in all probability that concrete answers regard-

²⁵ *Haboker*, June 14, 1963, where Barlas mentioned the Roncalli-Herzog meeting as the highlight of his contacts with Roncalli. See more on this meeting later, in notes 40-41. See Melloni, *Fra Istanbul, Atene e la guerra...*

²⁶ M. Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Bloomington 2001; U. Bialer, *Cross On The Star Of David: The Christian World In Israel's Foreign Policy, 1948-1967*, Bloomington 2005.

²⁷ T. Herzl, *A Diary, 1895-1904*, VI Jerusalem 1929, 237-241; A. Elon, *Herzl*, Tel Aviv 1977, 432-434. Both in Hebrew.

²⁸ Hebblethwaite, *John XXIII...*, 183-186. See in *Actes et Documents du Saint Siege relatifs a la seconde Guerre Mondiale*, 11 Vols., Città del Vaticano 1965-1981, IX: *Roncalli's letters*, 310-311, 371-372, 469, where he referred to his theological stance on the Jewish people (Hereafter: ADSS).

²⁹ See in Barlas, *Rescue during Days of Holocaust*, 162-163.

ing practical measures were very seldom received. When Barlas reported to the Jewish Agency Rescue Committee in Jerusalem in the autumn of 1944 he was asked about the chances of a delegation to the Pope and answered, based on his experience, that he did not think «the Pope would want that».²⁰ Later Barlas quoted Moshe Shertok (later Sharett), head of the Jewish Agency's Political Department, reporting in Jerusalem on his disappointing audience in the Pope's court one month before the war ended: even then Pius the XII mentioned briefly «terrible persecutions» (Shertok: actual killings), «in Poland and Hungary» (Shertok: all over Europe), and wondered: «five millions, indeed?».²¹ It seems that Shertok's experience echoed Barlas', because it meant that the information regarding the «Final Solution», which he sent via Roncalli, was not internalized by the Pope, who consistently did not mention *verbatim* Jews, Nazis and killings.

2.

And to our second point, regarding actual rescue work: the list of the rescue possibilities discussed and initiated between Barlas and Roncalli is a long one, and when put together it is even a surprising one. Naturally, Barlas developed many more contacts and worked through other channels at the same time, as one can gather from the dozens of files in his archive; Roncalli was approached by others as well, had meetings and was involved in rescue efforts with the Jewish community in Turkey; with Chief Rabbi Herzog; and with Ira Hirschman, who represented in Turkey the WRB (War Refugee Board) appointed in January 1944 by President Roosevelt; and he wrote extensively to his colleagues, Nuncios and Apostolic delegates, and to heads of State, in the European countries he had contacts with, especially the four «satellites», namely Slovakia, Bulgaria, Rumania and Hungary.²²

²⁰ See note 17.

²¹ Jewish Agency meeting, 22.4.1945, CZA. Quoted by Barlas in *Rescue in Days of Holocaust*, 169-170, and in *Elhanani*, 185-186.

Still, let us take a brief chronological look at the Barlas-Roncalli cooperation only.

The January 1943 Bader-Roncalli meeting regarding negotiations and passage permits for children, was followed by the memo to Hughes, in which the delegate had more requests: an intervention of the Vatican asking the neutral countries to offer shelter to Jews, and the German authorities to let certificate holders and relatives of Eretz-Israeli citizens to leave for Palestine. The third and last request in the memo referred very gently to the famous declaration issued by Pius the XII on December 24, 1942, regarding innocent people being doomed to death on account of their religion or race, yet not mentioning they were Jews. The memo, written less than a month after this deeply disappointing declaration, politely acknowledges the «highly humanitarian attitude [that] was a source of moral comfort for our brethren», but it actually suggests a correction: another radio broadcast declaring, this time clearly, that «rendering help to persecuted Jews is considered by the Church as a good deed». The memo was sent by Roncalli and brought by Hughes to Rome in a matter of days, as the Vatican *Actes et documents* show, but as above mentioned, no answer to any of its points was received by Roncalli. One may assume that if Roncalli allowed himself to send the Vatican such criticism, he must have felt that the criticism was correct, and that the Pope should have indeed mend his conduct. A month later Hughes got an answer regarding the second point, to the effect that the Vatican cannot assist immigration of Jews to Palestine because access of Christians to their holy places might be limited..., needless to say, the answer did not address the issues raised in the memo.³²

On March 11, 1943 Barlas and Eliezer Kaplan, member of the Jewish Agency Executive and its treasurer, who came to Istanbul to

³² His activity is recorded in the Barlas archive; in the ADSS Volumes; see also our student Y. Frenkel, *Monsignor Angelo Roncalli's Rescue Activities during the Holocaust*, in *Yalkut Moreshet* 59 (April 1995) 109-136. Unfortunately, Frenkel did not see the Barlas archive. Printed materials are known. See Melloni, *Fra Istanbul, Ate-ne e la guerra...*, which is the source for Miccoli, *I dilemmi e i silenzi...*

³³ See the full memo signed by Barlas, on January 1, 1943, in his archive and in ADSS, IX, 88-90, accompanied by Roncalli's letter and his summary of the memo, *ibid.*..., 87-88, to Cardinal Maglione, the secretary of state; and Maglione's answer to Hughes, *ibid.*..., 90-91.

explore rescue possibilities, signed another memo to be sent by Roncalli to Rome, urgently asking the Pope to help prevent the next deportations from Slovakia, and begging to let Jewish children leave for Palestine.³⁴ Two months later Roncalli got one vague sentence from Maglione, the Vatican secretary of state, regarding the children.³⁵ In mid-May one more memo signed by Barlas was handed to the New York Archbishop Francis Spellman visiting Istanbul. Again, as in the Hughes case, a contact was gracefully made by Roncalli, who introduced Barlas to Spellman in the midst of a solemn ceremony followed by a press conference held in the Bishop's residence in honour of the high ranking guest.³⁶ News came in May that the deportations were halted thanks to the Vatican intervention, though contemporary research attributes the halt to many other factors as well.³⁷ Tireless Roncalli is still writing about the children in June, 1943, and on behalf of the remnants of Slovak Jewry in September and October of 1944, and gets vague and belated answers.³⁸

Parallel to the Slovak affair, almost on the same dates, Bader and another emissary, Venia Pomerantz (later Ze'ev Hadari), came urgently to Roncalli – Barlas was again in Ankara – to ask for his urgent help regarding a plan to deport the Jews from Thrace and Macedonia. The morrow after Roncalli was able to tell them that the king of Bulgaria promised him not to let the plan materialize.³⁹ On May

³⁴ See the March 11, 1943 full memo in Barlas archive; in L15/208, CZA; in Barlas, *Rescue in Days of Holocaust*, 349-350. See in ADSS, IX, 184-186, William Godfrey, the Apostolic Delegate in London to Maglione, confirming British agreement to the children passage; Roncalli to Maglione, his letter and most of the French written memo, using words such as «implora, supplicano».

³⁵ Maglione's answer to Roncalli on May 4, 1943 see in ADSS, IX, 272; and see Hebblethwaite's comments in his chapter *God's Consul*, 188.

³⁶ *Ibid.*, 189. Barlas, *Unfinished Mission*, 3-4, on how graciously Roncalli treated him. The May 16, 1943, memo to Spellman see in Barlas, *Rescue in Days of Holocaust*, 350-352. Roncalli's diary on May 22, 1943, on Barlas' visit in his office. This could be another visit of Barlas, or perhaps Roncalli wrote a few days after Barlas' visit in mid-May the diary as in footnote 11.

³⁷ The good news: Roncalli to Maglione, ADSS, IX, 307. Barlas, *Unfinished Mission*, 2, note 16 here, and *Davar*, November 11, 1958. On other factors see Porat, *Zionist Leadership...*, 175-188.

³⁸ See ADSS, IX, 321-322, 327, 361-362, and X, 418, 454-455.

³⁹ See note 21 here.

the Jews in Sofia faced the same danger, and Barlas hurried to Roncalli, on a Sunday, after the morning mass. Roncalli himself immediately wrote a cable to king Boris, and ordered his secretary to send it right away. On July 8, 1943 Barlas got a hand written message, in French, from Roncalli, assuring him that the matter had been successfully settled.⁴⁰ Barlas later wrote that Roncalli did not receive an answer from the Vatican regarding the Bulgarian Jews,⁴¹ but it is doubtful that Roncalli ever sent a parallel message to the Pope: he acted independently, using his excellent relations with the King and Queen of a country he had spent ten years in.

On May and June 1943 Roncalli wrote to Rome and to the Apostolic Nuncio and the bishop of Zagreb regarding Jews in Yugoslavia;⁴² on September and December 1943 he wrote many times to Rome following Herzog's request to Barlas, regarding Italian Jews;⁴³ on June and July 1943 he wrote about the Jews deported from Rumania to Transnistria, and in February 1944, on the day of his meeting with Herzog in Barlas' presence, he wrote to the Vatican asking to let the deportees return; he wrote again on the same matter in March, and notified Barlas on that month, in a very moving letter, that his letter to the Vatican from February which included a very respectful message from Herzog was immediately [after a month, actually] answered, and the request would be taken care of;⁴⁴ and he was involved in, or at least followed the refugee ships affairs, from the Struma to the Tari, rejoiced when their voyage ended safely, and deeply mourned the losses: «Poveri figli di Israele» (poor children of

⁴⁰ Barlas in *Masua* 4 (April 1976) 129, in *Unfinished Mission*, 3-4, in *Ma'ariv*, June 15, 1963, and Roncalli's letter to Barlas, in his archive (a transcript) and in *Rescue in Days of Holocaust*, 354 (a Xerox). The letter in *Ma'ariv* has one more part, recommending Barlas to be in touch with Mr. Albert Chaimovitch, as a «good acquaintance of the Apostolic Delegate», which means that Roncalli had good contacts with Jews in Bulgaria as well. See also Roncalli to King Boris the III, ADSS, IX, 371-372.

⁴¹ Barlas, *Rescue in Days of the Holocaust*, 163.

⁴² See ADSS, IX, 321-322, 327-328, 337.

⁴³ See ADSS, IX, 438, 469, 592.

⁴⁴ On Herzog's visit see Barlas in *Haboker*, June 14, 1963; Herzog's letter to Roncalli, ADSS, X, 161, and Roncalli to Barlas, *ibid*, 188, on Herzog's letter. See also Roncalli's diary, February 23, 1944.

Israel), he writes regarding the sinking of the Struma. «Io sento quotidianamente il loro gemito intorno a me» (I feel everyday their sigh around me).⁴⁵ A look at this incomplete list to which a lot could be added, shows that Roncalli served as an active channel to Rome, but also acted on his own initiative; it shows that he acted with a sense of urgency; that receiving the delegates, Barlas first and foremost, had a preference over Sunday and ceremony (which meant a sensitive respect for Sabbath); and that he took care of many matters at the same time, writing to a number of countries and persons and to Rome on close dates and trying to follow the results of his pleas.

This leads to the third point, that concerns a tragic and dramatic turn in the Barlas-Roncalli connection: the fate of Hungarian Jewry and the Auschwitz Protocols. There were a number of angles to this turn. First, it seems that Roncalli was the first one to warn the Vatican that Hungarian Jews faced an immediate danger following the German invasion. In this warning the Auschwitz Protocols were *not* mentioned yet. Second, it seems that the information about the Protocols reached the Vatican for the first time from Roncalli, who got it from Barlas. Third, it seems that when the information about the Auschwitz Protocols reached the Vatican through the Barlas-Roncalli channel, this information became part of the pressure that was being built up on the Pope at the time, yet it is possible that it came in two days after the Pope's decision to intervene in order to stop the murder of Hungarian Jews in Auschwitz.

Following the March 19th German invasion into Hungary Rabbi Herzog called upon Hughes to act, and the latter sent the plea to Roncalli.⁴⁶ On March 25 Roncalli invited Barlas to his office – again: it was Roncalli who invited Barlas – to discuss matters that have already been raised in their former meetings (the situation in Transnistria, a ship for the refugees in Rumania), and heard from him as well about «the desperate situation and fatal danger» awaiting Hungarian Jewry.⁴⁷ Roncalli, having heard Barlas' words and Herzog's

⁴⁵ See his moving letter in ADSS, IX, 310.

⁴⁶ See *ibid.*, 355 and *ibid.*, X, 196.

⁴⁷ Barlas' summary of the conversation, March 25, 1944, Barlas' archive and L22/157 in CZA.

cry, sent a warning in Herzog's words to Rome via Switzerland.⁴⁸ A few days later Angelo Rotta, the Nuncio in Hungary, sent a message of worry.⁴⁹ It so happened that Roncalli was, then, the first to warn the Secretary of State and the Holy Father with specific arguments.

Later Roncalli got from Barlas a copy of a short German written version of «The Protocols»: as it is well known, the term «the Auschwitz Protocols» stands for a 30 pages long report written as a summary of the testimony given in Zilina, Slovakia by two young Slovak Jews, Rudolf Vrba (originally Walter Rosenberg) and Alfred Wetzler, who managed to escape Auschwitz on April 10, 1944. The summary was written down on April 25, 1944 by members of the Jewish local leadership.⁵⁰ It should be emphasized that the report does not include any warning on the expected deportations of Hungarian Jews to Auschwitz, nor on preparations made in the camp prior to their coming.⁵¹ It is only in Vrba's book and oral testimonies that he claims he and Wetzler saw the preparations in the camp, and escaped in order to save Hungarian Jewry.⁵² This point is important for the understanding of the date in which the information reached Pius the XII, and I suggest making a distinction between (i) the report itself and the information it contained about Auschwitz in general, and (ii) the fate of Hungarian Jewry.

Two more young Slovak Jews, Cheslav Mordowicz and Arnost Rozin escaped Auschwitz and reached Slovakia on June 6, and they were the ones who brought with them the terrible news, that Hungari-

⁴⁸ See ADSS, X, 188-189.

⁴⁹ See Miccoli, *I dilemmi e i silenzi...*

⁵⁰ See R. Vrba, *I Escaped from Auschwitz*, London 1968²1997 (English), and Tel Aviv 1998 (Hebrew). On the memoirs and testimonies of the escapees see Y. Bauer, *The Auschwitz Protocols*, in *Yalkut Moreshet* 80 (November 2005) 160 (especially on Mordowicz's book in Slovak), and M. Karny, *The Vrba-Wetzler report*, in *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Y. Gutman and M. Berenbaum (eds.), Jerusalem 2003 (Hebrew), 589-606.

⁵¹ A short German version of the Protocols, Barlas' archive; the full, English (WRB) and Hebrew version, are an appendix to Vrba's memoirs: cfr. Vrba, *I Escaped from Auschwitz...*, 290-314. See also parts in German and English in M. Dov-Ber Weissmandel, *In Distress*, Jerusalem 1960, as unnumbered appendices, and an abstract in M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (1981), the Hebrew version, Tel Aviv 1988, 239-240.

⁵² This debate is outside the scope of our presentation.

an Jews were being deported to and killed in the camp since May 15 in an unparalleled pace, of 12,000 human beings a day. The first couple described how the killing system functioned, produced drawings of the gigantic camp and the extermination installations and gave an estimation of the number of Jews that had already been killed in Auschwitz since the killing operation started. The second added more details and facts, especially that the killing of Hungarian Jews was already in full swing.⁵³ From the 27th and the 28thth of April on, Slovak Jewish leadership tried its best to send the Auschwitz Protocols in full and/or a short summary of their contents, with accompanying letters, or just letters without the Protocols, abroad, to as many leaders and institutes as possible. These leaders and representatives sent them on, translated from the Slovak into a number of languages, such as Hungarian, German, Yiddish and English, and accompanied with their own letters. From May 16, a day after the deportations from Hungary started and the trains passed through Zilina, Slovakia, and more so from the 6th of June on, they tried to send information on the deportations and death of Hungarian Jewry, with or without the Protocols, either in full or in short, or even as a summary or abstract of their contents.⁵⁴

Taking all the above into consideration, the tracking down of all the many routes the Protocols and the accompanying information went through, is an almost impossible mission. Moreover, the difficulties of transmitting confidential material during an all encompassing war by messengers, agents and double agents, material the Germans certainly would not have allowed to come to light, make the tracking even harder. The debate on who sent what and when, and who got what and when, what was the impact of the information on

⁵³ See Bauer, *The Auschwitz Protocols...* and Karny, *The Vrba-Wetzler report...* in note 49, and R. Rosette, *The Relations Between Rescue and Revolt – Jewish Resistance and Revolt in Slovakia and Hungary, in the Holocaust*, an M.A. thesis, June 1987, The Hebrew University in Jerusalem.

⁵⁴ On how the Protocols were spread see Bauer, *The Auschwitz Protocols...* and Karny, *The Vrba-Wetzler report...* in note 49; Gilbert, *Auschwitz and the Allies...*; J. Conoway, *The distribution of the Protocols*, as an appendix to Vrba, *I Escaped from Auschwitz...*, 343-346 (Hebrew); D. Kranzler, *The Man who stopped the Trains to Auschwitz*, New York 2000. Weissmandel, *In Distress...*, 103-111, actually summarizes the Protocols in his own Rabbinic language.

Auschwitz and on the deportations from Hungary on Jewish leaders in general and on Jewish Hungarian leaders in particular, and on non-Jewish personalities, has not subsided as yet.⁵⁵ The debate notwithstanding, the significance of the Protocols was clear cut: they carried, for the first time, inside reliable information to the effect that Auschwitz was a death camp, in fact the most central and industrialized one, and not a huge slave compound, as it was believed until then. To this day it is hard to swallow that the Nazi system succeeded in hiding an extermination centre of such magnitude in the heart of Europe, and in deluding so many.⁵⁶ It is also clear that after June 6th information on Auschwitz and on the deportations from Hungary mingled into one tragic report.

Let us follow the routes that concern Pius the XII,⁵⁷ Roncalli and Barlas only, routes which went from Slovakia to Switzerland, then to Hungary, from there both back to Switzerland, and to Istanbul, and from there to Rome. The first address the Jewish Slovak leadership tried to send the Protocols to was that of the Yishuv delegates in Istanbul, but the messenger they sent failed to do so.⁵⁸ On May 16 they sent to Switzerland, using the contacts of Rabbi Michael Dov-Ber Weissmandel, a central orthodox leader in this leadership, a summary of the situation in Auschwitz, to which they added a request that the Allies bomb Auschwitz and especially the railways leading to it, that Hungary be warned not to allow any more deportations, and that world leaders would all be notified of the true nature of Auschwitz. Weissmandel and Gisi Fleischmann, also a central Jewish Slovak leader, signed the letter. But much as the first one to Istanbul, it was lost and left no traces.⁵⁹ Still, Switzerland, a neutral and geographically central country, later became an important focal point in which the

⁵⁵ One of the main bones of contention concerns the date Dr. Rudolf (Israel) Kasztner got the Protocols, and the way he acted henceforth.

⁵⁶ See Melloni, *Fra Istanbul, Atene e la guerra...*

⁵⁷ On the information which reached or did not reach the Pope, see R.A. Graham S.I., *Il «Protocollo di Auschwitz» e il Vaticano nel 1944*, in *La Civiltà Cattolica* 147 (1996)/4 330-337

⁵⁸ Gilbert, *Auschwitz and the Allies...*, 187.

⁵⁹ *Ibid.*; and see their letter, dated May 16, 1944, Z1063/h4, CZA, and in Weissmandel, *In Distress...*, 103-111; Bauer, *The Auschwitz Protocols...* and Karny, *The Vrba-Wetzler report...*, as in note 49.

דינה פורת

משולש בזמן מלחמה ושואה: "הפרוטוקולים של אשוויץ" מגיעים אל ברלס, רונקלי ופיוס ה-12

רבות נכתב מאז מלחמת העולם השנייה על האפיפיור פיוס ה-12 ועל התנהלותו בזמן השואה, והוויכוח סביב הנושא עדיין ניטש. גם בהיסטוריוגרפיה הוגם בתקשורת המייצגת את דעת הקהל בארצות רבות. בין השאלות הרבות שהועלו ישנן שאלות מרכזיות, הנוגעות לפדטים שהיו ידועים לאפיפיור על מצוקת יהודי אירופה ובמיוחד לטיב המידע שהגיע אליו ולמועדים שבהם התקבל, לאחר שנשלח אליו מנציגי הוותיקן (Nuncios) ומצידו בארצות השונות. נראה, שהמקורות המזינים את הוויכוח הם ברוב המקרים 11 הכרכים של ה-"Actes et documents du Saint-Siege relatifs a la Seconde Guerre Mondiale", שעל עריכתם ופרסומם החליט האפיפיור פאולוס ה-6. הכרכים, שפורסמו בהדרגה בשנים 1965-1981, מכילים תכתובת ענפה מאד שהתנהלה בין מזכיר המדינה של הוותיקן, לבין פקידיו, נציגיו הדיפלומטיים, בישופים וכמרים בכירים. מקורות ולבנטיים נוספים להשלמת התמונה מהווים ספרי זיכרונות, עדויות ותיעוד נוסף.

המאמר הנוכחי הוא ניסיון למקד את הדיון בנושאים מרכזיים אלה בעזרת מקור פחות ידוע מאלה הנזכרים לעיל – ארכיונו הפרטי של חיים ברלס (Barlas), על מסמכי הרבים, ופרקי זיכרונות קצרים מתקופת כהונתו כראש משלחת ועד ההצלה של היישוב העברי באיסטנבול בזמן מלחמת העולם השנייה, הנוגעים למונסיניור אנג'לו ג'וזפה רונקלי (Angelo Giuseppe Roncalli), שנעשה לימים האפיפיור יוחנן ה-23. בזמן המלחמה כיהן רונקלי כנציג הוותיקן בטורקיה ויוון. ובשנים 1942-1944 שיתף פעולה באופן הדוק עם ברלס במאמצים להציל יהודים מהשואה. ארכיונו של ברלס מהווה מקור חשוב להבנת התפקיד שמילאו בהקשר זה הוותיקן בכלל ונציגיו בפרט, אך כיוון שנשמר בידיים פרטיות לא עמד ארכיון זה לרשות הרבים. העובדה שנכתב ברובו בעברית הגבילה גם היא את תפוצתו.

לאחר שקראתי את המסמכים האלה,¹ את ספרי הזיכרונות,² ואת ספרו הידוע

יותר של ברלס, הצלה בימי שואה, נדגה לי כי בין שתי הדמויות הללו נרקם קשר מיוחד, וכי קשר זה גרם לדונקלי לבטוח בברלס אפילו בעניינים הנוגעים למערכת יחסיו עם הוותיקן; לברלס איפשר הקשר לפנות שוב ושוב לעזרת דונקלי, לחשוף בפניו מסמכים שונים, כמו תעודות מזויפות, גם מברקים בהולים, תעתיקי שיחות טלפון והפרוטוקולים של אושוויץ. לעיתים קרובות ביקש ברלס מדונקלי להעביר לאימפוז את המסמכים, וכן את הקריאות לעזרה שהכילו. דונקלי נענה לבקשותיו והכשיר לידע אודות אם התקבל הגובה, ופעמים רבות אכן לא קיבל תשובה, לא מפיוס ה"ג" ולא ממזכיריו. הארכיון וההזכרונות של ברלס מראים בנידור שדונקלי לא הגביל את עצמו רק לערוץ רומא. הוא פעל באופן אקטיבי, ולעיתים באופן עצמאי, בערוצים נוספים. הוא שיתף פעולה עם ברלס כשהוא נעזר גם באחרים, מקדיש בנדיבות זמן ומאמץ כדי להציל רבים ככל האפשר.

בארץ ישראל — או כפי שקראו לה השלטונות הבריטיים, פלשתינה/א"י (כלומר, ארץ ישראל) — מנה היישוב היהודי אז 475,000 איש. רובם היגרו אליה בעיקר מאירופה כחיל הלוצן, והותירו את קרוביהם וקהילותיהם מאחור. לא ייפלא, אפוא, שהמידע על הדייפות והרצח של יהדות אירופה נגע לכל אחד מהם באופן אישי וחתר תחת מאמציהם המשותפים להקים ישות יהודית פוליטית. העדויות לכך שמתבצע רצח שיטתי נאספו בארץ מיד כשהחל (באמצע 1941), אך כיוון שהמציאות שתוארה הייתה ללא תקדים, היא הובנה ונקלטה באופן הדרגתי ואיטי. הוכחות חותכות על השמדה שיטתית הגיעו ליישוב רק לקראת סוף 1942, והגיעו את הנהגתו לפרסם הצהרה הקובעת שהרצח תוכנן כקפידה.² בעקבות ההצהרה החלו ניסיונות הצלה, שהיקפם ומידת ההתאמה שלהם למצב עדיין שנויים במחלוקת.

אחד הצעדים הראשונים שיוזמו גורמים שונים ביישוב, היה ארגון משלחת בת כ-15 שליחים לאיסטנבול, שתשמש גשר בין המזרח התיכון לאירופה, הנתונה לכיבוש הנאצי.³ השליח הבכיר, ששימש באופן רשמי כראש המשלחת מטעם הסוכנות היהודית היה חיים ברלס. הוא נולד ב-1898 והיה המבוגר ביו השליחים. עד אז כבר מילא תפקידים מרכזיים במחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ואף כיהן כמנהל כללי של המחלקה.⁴ להוציא שליח אחד — מנחם בארד, איש הקיבוץ הארצי — היו רוב השליחים צעירים בשנות העשרים או תחילת שנות השלושים לחייהם, שתחושת הדייפות בערה בעצמותיהם והיו מוכנים לקחת סיכונים.⁵ חשוב להדגיש, שברלס היה היחיד מבין השליחים שהיה לו מינוי רשמי של הסוכנות היהודית ולפיכך הוכר על ידי הרשויות הבריטיות וגם הטורקיות. כבעל מינוי רשמי לא יכול היה להפוך את התקנות שנקבעו בטורקיה על פי הצווים לשעת מלחמה. בנסיבות אלה יכלה התנהגות החורגת מן הצווים לסכן את המינוי יקר הערך. לכן התקיים בעיקר קשר בין דונקלי לברלס — מבוגר ובכיר יותר מיתר השליחים; בעל המעמד החוקי, אדם זהיר וקפדן, עצור ורייקן — קשר שנשמר באופן אינטנסיבי כמשך כמעט שנתיים

ההסתיים רק לקראת סוף 1944, עם יציאתו של רונקלי לפריז.¹⁷
 רונקלי, שנולד ב־1881, נטל חלק במלחמת העולם הראשונה ואחר כך עמד בראש
 הסניף האיטלקי של 'המרכז להפצת האמונה'. ב־1925 מונה לכישוף ולנציג־אורח
 של הוותיקן בבולגריה, שם טיפל במשא ומתן המורכב לקראת נישואיה של הנסיכה
 ג'ובננה (Giovanna) מסכוי עם מלך בולגריה בודיס השלישי האורתודוקסי והצלחתו
 עשתה אותו לדמות משפיעה בחצר. כעשר שנים לאחר מכן מונה לננציו של הוותיקן
 ביוון ובטורקיה, שם נשאר עד קרוב לסוף 1944 ומשם עקב אחרי אירועי השואה
 במשך רוב שנות קיומו של הרייך השלישי.¹⁸ לאחר מכן מונה לתפקיד שגריר הוותיקן
 בפריז, במקום קודמו, ששיתף פעולה עם הנאצים ונשלח בחזרה לרומא בהוראת
 הנשיא דה גול. בתפקיד זה החזיק רונקלי בהצלחה במשך שמונה שנים.¹⁹ כאפיפיור
 (1958–1963), יזם וכינס את מועצת הוותיקן השנייה, שחוללה שינוי מהפכני בכנסייה
 בכלל וביחסיה עם העם היהודי בפרט.²⁰ היו אלה אישיותו המיוחדת, החמה וגלולית
 הלב, ונאמנותו הבלתי מתפשרת לערכים הומניסטיים, שעשו אותו לנציג פעיל
 ואמין במיוחד של אמונתו.²¹

לאחר הצגת המסגרת לדיונונו במונחים של הזמן, המקום והנפשות הפועלות, נזוור
 לעניינים העיקריים שבהם פתחנו: יחסו של רונקלי לפיוס ה־12 ופמלייתו בזמן
 מלחמת העולם השנייה, מאמצי ההצלה שניהל בשיתוף פעולה עם ברלס, ופעולתו
 בהעברת חומרים לרומא, שהחשוכים בהם היו 'הפרוטוקולים של אושוויץ' – כל
 אלה כפי שהם עולים ממסמכים וכתבים בארכיונו האישי של ברלס.
 יחסו לאפיפיור, לאמונתו ולהצלחת היהודים: בזיכרונותיו מתאר ברלס את
 הפגישות עם רונקלי באיסטנבול ואת משרדו, שנמצא באגף של כנסייה קתולית
 עתיקה, בסמטה בעיר הביזנטית העתיקה של קונסטנטינופול.²² ב־1968, ככנס של
 יד־ושם, סיפר לקהל על ביקוריו הרבים במשרד זה ועל פגישותיהם שם, שאליהן
 נהג להגיע בשעות הלילה כדי לא למשוך תשומת לב מיותרת.²³ אולם "היותה לי
 תמיד כניסה הופשית אליו לננציאט", אמר ברלס בחזרונות אחרת: "גם אם הייתי
 בא אליו בשעות הלילה בעניין דחוף זה או אחר שמח לקבלני והיה משתדל לסייע
 בכל אשר יכול". כשהוא משתמש בקשריו כדי להשיג מידע מדויק ופועל הרבה יותר
 מן המתחייב מתפקידו הרשמי.²⁴ כבר בביקורו הראשון, כתב ברלס בזיכרונותיו, הבין
 שרונקלי מעורב יותר מבעלי תפקידים אחרים במעמדו בעניינים העומדים על סדר
 היום העולמי ובענייני המלהמה, ובמיוחד בבעיותיו של העם היהודי. מעומק לבו
 החם חש באמת את סבלם של היהודים מפרטים וכעס, "טעבר לדוגמא (דוגמה) של
 דת וכנסייה".²⁵ כשפנו אליו לעזרה, כתב ברלס כאשר נבחר רונקלי לאפיפיור והיה
 ליוחנן ה־23, הוא היה מקשיב, שואל שאלות וכותב בעצמו תשובות והערות ולא
 מעביר את הטיפול לנושא למזכיר או לשליח, וגם טילפן בעצמו אל ברלס כאשר

ראה לנכון.¹⁶

במרץ 1943, באחד מביקוריו הראשונים במשרדו של רונקלי, הגיע ברלס למקום בבחילות בלילה אחד גשום. הוא ביקש מרונקלי, שהאזין בתשומת לב רבה, להעביר בדחיפות ליוזף טיסו, נשיא סלובקיה הקתולי והאנטישמי, בקשה לחוס על היהודים ולמנוע את המשך גירושם מאדצ'ו למחנות המוות, בעיקר למחנה אושוויץ הסמוך (גירושים שנפסקו באוקטובר 1942). לפני שהבטיח, התפלל רונקלי חרישית, בנוכחותו של ברלס, וביקש מאלוהים לחוס עליו ולהראות לו את הדרך הנכונה, ואז הוסיף: "כן יהיה, וכה יעשה אלהים בחסדו".¹⁷ לימים, כשדיווח ברלס לחברי נשיאות ועד ההצלה בירושלים על פגישה זו ועל פגישות אחרות, אמר על רונקלי:

אולי אזכיר לטובה את הנוצנים של הוותיקן, שלא פעם נכנס לעוכי הקודה בענינים שבקשנו ממנו ושלח טלגרמים לווחיקן. אני זוכראפיזודה אחת בענין יהודי סלובקיה כשפניתי אליו. הוא כתב בעצמו את הטלגרמה לאפיפיור ושלח באותו יום, וקבל כעבור חמשה ימים תשובה שנעשתה פעולה שהייתה רצויה לנו.¹⁷

זה היה אחד המקרים המעטים שבהם הגיעה תשובה קונקרטיה במהירות, בעקבות יוזמה שנקטו ברלס ורונקלי.

"רבות דובר אז בינינו על יחס 'הכס הקדוש' ליהודים", כתב ברלס, ואפשר לפרש את דבריו כ"פעמים רבות". ועוד אמר: "או...הר...טוחחנו ועוד איך שוחחנו" על נושא זה.¹⁸ כשתיאר את הדרך שבה התייחס רונקלי לעניין במקרה זה או במקרים רבים אחרים, אמר ברלס, כי תגובתו הייתה מאופקת מאוד אך חשפה גם את ייאושו, שנבע מהזיכרונו הקרובה עם הגסיכות ומהעוכותיו את הסיכוי שהכס הקדוש יפעל, או לפחות יגיב. כאשר הכיח לו ברלס את 'הפרוטוקולים של אושוויץ' (נושא שיידון בפרטיו להלן), זועזע רונקלי עמוקות וקרא אותו בדמעות בעיניו. בצורה עדינה אך ברורה "הורגשה מורת רוחו מן הממונים עליו שכוחם והשפעתם רבים, אך הם נמנעים מפעולה בתושייה ובעזרה של ממש."¹⁹ זהו אכן מקרה נדיר, שבו רונקלי, נציג הוותיקן, מתיר לחמלה ולעצב שחש לנוכח הטבל האנושי, לגבור על הזהירות שהוא מחויב בה כלפי הממונה עליו, ומכקר אותו – בעדינות רבה, בהפרות מאופקות וכמו בדרך אגב, כפי שהציג זאת ברלס, אך בכל זאת מבטא ביקורת על הימנעותו טלפעול בעוצמה רבה יותר למען היהודים הגרדפים. יתרה מזו, הערותיו נאמרות בנוכחות נציג יהודי, ציוני מארץ ישראל, שאינו עמית בעל מעמד זהה או דומה לו, ובעיקר – אינו נוצרי. נראה שרונקלי בטח בכרלס כאדם וכנציגו של עם במצוקה הזקוק לעזרתו. ובכל זאת, כאשר ניסת ברלס לשאול אותו לסיבות העומדות מאחורי שתירתו של האפיפיור, נמנע רונקלי מלענות ודיבר על סיבותיו של אלוהים הנסתרות מבני האדם, כאילו ראה בשאלה זו קו אדנט שאורו סירב לחצות. אף על פי כן,

כשריכר ברלס על ההשפעה האפשרית של פנייה סומבית וישירה של האפיפיור אל האוכלוסייה המקומית בארצות הכיבוש הנאצי כדי שישיתו עזרה לשכניהם היהודים, לא נזף בו רונקלי ולא סתר את רברי הביקורת שהשמיע.

נראה שרונקלי נהג כך רק בפגישותיו עם ברלס. פגישתו הראשונה עם נציג אחר של היישוב — באדר — הייתה בינואר 1943, כאשר יצא ברלס מאיסטנבול לכידה אנקרה. כדי לטפל בנושאים החופים. רונקלי הסכים לחקשים לפנייתו של באדר לעזרה החופה בשאלת זכות מעבר לילדים יהודים דרך טורקיה.²⁰ על פי באדר, הגיב רונקלי בעצבנות למידע שנמסר לו, לפיו רוב מעשי הרצח והגירושים התרחשו בארצות קתוליות ובעיקר בפולין, ושעל האפיפיור להורות במפורש לאורחיהן להושיט ליהודים עזרה נוצרית. רונקלי ענה לבקשה כאריכות, "ובאנחות של יראת שמיים", כפי שהציג זאת באדר באופן אירוני, ומחה על ההאשמות של נציג היישוב נגד ראש הכנסייה. היא הרגיש ש'קול הוותיקן' (וכוננתו הייתה כנראה לתחנת הרדיו של הוותיקן שנשמעה היטב בטורקיה) הודיע לעתים קרובות שהאפיפיור התפלל עבור כל הסובלים בגלל רתם או גזעם, ושבתקומות שכזו הושטה עזרה — אי אפשר היה להושיטה ללא הסכמת הכנסייה. מכל מקום, באדו המשיך ברבריו וביקש בקשה נוספת הנוגעת לתוכנית עתידית גדולה יותר. על פי תוכנית זו, רונקלי, המוכר כ"אישיות נייטראלית חשובה", יקבל על עצמו לנהל משא ומתן עם כשמונה מדינות, כדי שיתירו לילדים יהודים לצאת ולהגיע לטורקיה. לאחר שעמד והתפלל שוב לפני איקונין של ישו, כמבקש ממנו עצה והשראה, הבטיח רונקלי לפעול בארצות שבהן נמצאת הכמורה הקתולית בתחום "שיפוטו" (כך במקורו). כן הבטיח לשלוח לאפיפיור את הפנייה הכתובה ובה בקשה להעניק לילדים מעבר חופשי דרך טורקיה כדי שיתערב בעניין זה אצל הרשויות הטורקיות הנוקשות.²¹ רונקלי עשה זאת מיד, באמצעות ארתור יוז (Hughes), הציר האפוסטולי למצרים ולאדן ישראל, שבאותו זמן היה במקרה באיסטנבול בדרכו לרומא. מטמכי הוותיקן מעידים שאכן עשה זאת: הזכיר שנכתב בידי השליחים ונחתם בידי ברלס, ששב בינתיים מאנקרה, הגיש עוד באותו לילה ליוז. אולם שכונות חלפו ושום תשובה לא הגיעה מהוותיקן.²²

יתכן שבזמן הפגישה הזו עם באדר, שהייתה הפגישה הראשונה של רונקלי עם נציג של היישוב, ואשר התקיימה כאשר רונקלי עוד לא ידע לאשורו את מצב יהודי אירופה, הוא עדיין האמין שהוותיקן יפעל. כמו כן ברור שהכנייה שאחר כך תאמין את יחסו עם ברלס, לא נוצרה בפגישתו עם באדר. עובדה זו דווקא מעניקה יותר אמינות לביקורת על הממונים עליו, כי רונקלי השמיע אותה רק באוזני אדם אחד — חיים ברלס. אכחנה זו מעניקה אמינות גם להברים שהשמיע רונקלי כעבור זמן כרכר יחס הוותיקן לציונות. באחת מפגישותיהם, הביא ברלס לרונקלי חלק מדו"ח על זוועות ומעשי רצח המוניים של יהודים בפולין הכבושה. רונקלי, חיזור ומרעיד, הציע שברלס ישוב ויקרא ביחזקאל ל"ז את הנבואה על הזון העצמות היבשות של

בית ישראל, שישוכו לארצן המתעוררת לתחייה.²² בכך ניסה רונקלי לנחם את ברלס, וגם הביע הזרהות עקיפה עם השאיפות הציוניות. בפברואר 1944 הביא עמו ברלס את הרב הראשי לישראל, יצחק הלוי הרצוג, לביקור אצל רונקלי. הניצויו חקר את אורחו על התחייה היהודית בארץ הקודש ועל יחסי ערבים-יהודים, וסיים את שיחתם בתקווה לגאולת עם ישראל. רונקלי התרשם עמוקות מאישיותו של אורחו וכעבור זמן כתב על הפגישה עם הרב הרצוג לוותיקון. ברלס, שהיה נוכח בפגישה, הקשיב ביראה ובכבוד לשיחתם בטאלות היאולוגיות.²³

בשיחותיו עם ברלס וזרם הרצוג, הציג רונקלי עמדה שאמנם נוסחה כלשון המקרא ולא בניסוחים פוליטיים, אך סתרה את גישתו השלילית של ווהתיקן לציונות.²⁴ סלע המחלוקת העיקרי בין הציונות לבנסייה נוסח כבר ב-1904 בפגישה בין האפיפיור פיוס ה-10 להרצל. בשיחה זו אמר פיוס ה-10 להרצל, מייסד הציונות המדינית, שסלע המחלוקת העיקרי נפוץ בחששה של הכנסייה מפני הנוכחות היהודית במקומות הקדושים לנצרות, העשויה לסכן את קדושתם וגם את אפשרויות הגישה של הנוצרים אליהם.²⁵ רונקלי עצמו הכיר בוודאי את הספקות הרשמיים ביחס למעמד הראוי של העם היהודי,²⁶ אך יש לומר ברורות שבזמן השואה זנח אותם, והבחין בין ציונות כעתידי למצב היהודים והזוועות שנגזרו עליהם ברובה, ופעל על פי ערכים נוצרים ולא על פי אינטרסים.

דבריו של ברלס בספרו מסכמים את הנקודה הראשונה שלנו הנוגעת לגישותיו של רונקלי. ברלס קבע כי לרשות ווהתיקן עמדו דעות מפורטים על מצב היהודים בארצות הכיבוש הנאצי, שהגיעו בעיקר מרשת נציגי ווהתיקן; כמו כן קבע, כי תגובת רומא אכן הגיעה לעיתים, אך לרוב הייתה כללית ומעורפלת מאוד. ברלס ערך רשימה של תגובות כאלו, כשהגיעו מרומא: האפיפיור עצוב, הוא מתפלל, הוא עושה כל שביכולתו; ולכסוף מסיים ברלס: "מונסיניור אנג'לו רונקלי [...] הודיע לי במפורש, בשיחותינו באיסטנבול, שהעביר את החומר לידיעת הכס הקדוש, אך לא קיבל תשובה".²⁷ וכוונתו הייתה ככל הנראה שתשובות ממשיות בנוגע לאמצעים מעשיים התקבלו רק לעיתים נדירות. בסתיו 1944, כאשר דיווח ברלס לוועד ההצלה של הסוכנות היהודית בירושלים על מאמצי ההצלה שנעשו, נשאל לנבי סיכוייה של משלחת לאפיפיור. תשובתו הייתה כי בהתחשב בניסיונו, הוא אינו מעריך שהאפיפיור מעוניין בכך.²⁸

מאוחר יותר, בדו"ח שמסר בירושלים משה שרתוק (לימים, שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, סיפר על פגישתו המאכזבת עם האפיפיור חודש לפני סיום המלחמה. אפילו אז, אמר שרת, הסתפק פיוס ה-12 בהערה קצרה על "רדיפות נוראות" (שרתוק: רציחות ממשיות), "בפולין ובהונגריה" (שרתוק: בכל רחבי אירופה), ותהה: "המישה מיליון, האומנם?"²⁹ נראה שהתנסותו של שרתוק עלתה בקנה אחד עם זו של ברלס, ומשמעותה הייתה, שהמידע ברוב ה"פתרון

הסופי" שוועבר לאפיפיה באמצעות רונקלי, לא הופנם אצל האפיפיור, אשר המשיך להימנע בעקביות מאזכור מילולי של יהודים, נאצים ורציהות.

ולנקודה השנייה שלנו, הנוגעת לעבודת החצלה הממשית: הרשימה של אפשרויות הצלה שבהן דנו ואותן זמו ברלס ורונקלי ארוכה, וכאשר מצרפים אותן יחד – אף מפתיעה. באופן טבעי, ברלס פיתח קשרים רבים אחרים ופעל בערוצים אחדים בו זמנית, כפי שעולה מעיון בעשרות התיקים בארכיונו. אל רונקלי פנו מלבד ברלס גם אנשים נוספים: הוא היה מעורב בניסיונות הצלה של הקהילה היהודית בטורקיה; נפגש עם הרב הראשי הרצוג ועם איידו הירשמן (Hirschman), נציג הוועד לפליטי מלחמה (War Refugee Board) בטורקיה, שמינה הנשיא רוזוולט בינואר 1944. כמו כן כתב באיכות לעמיתיו השגרירים והצירים האפוסטוליים של הוותיקן. וכן לראשי מדינות באירופה שאינן היה לו קשר. בעיקר לראשי ארבע המדינות הגרורות: סלובקיה, בולגריה, רומניה והונגריה.²¹ ובכל זאת, הבה נעיף מבט כרונולוגי מהיר בשיתוף הפעולה של ברלס-רונקלי בלבד.

בעקבות פגישת באדר-רונקלי בינואר 1943 ברבר היתרי המעבר לילדים, הועבר ליוז תזכיר ובו בקשות נוספות של השליחים: התערבות של הוותיקן אצל הארצות הנייטרליות כדי שיציעו מקלט ליהודים, והתערבות אצל הרשויות הגרמניות כדי שיתירו לבעלי כרטיסיקטים וכן לקרובי משפחה של אזרחים ארץ ישראלים לצאת לפלשתינה. הבקשה השלישית והאחרונה בתזכיר זה עסקה, בעריגות רבה, בהצהרה המפורסמת של האפיפיור פיוס ה-12 מה-24 בדצמבר 1942, שבה הזכיר אנשים חפים מפשע הנידונים למוות בגלל דתם או גזעם, אך לא אמר במפורש כי מדובר ביהודים. התזכיר, שנכתב פחות מחודש לאחר ההצהרה המאכזבת הזו, מכיר טובה באופן מנומס על "גישה הוכיחית ביותר [ש]הייתה מקור לנחמה מוסרית לאחינו", אולם למעשה מעלה התזכיר הצעה לתיקון: שידור רדיו נוסף, בו יאמר, והפעם במפורש, "ש"הכנסייה רואה בהגשת עזרה ליהודים הגרדפים מעשה טוב". התזכיר הועבר באמצעות רונקלי ליוז שהביאו לרומא בתוך ימים ספורים. כך עולה מאותם כרכים של מסמכי הוותיקן הנוגעים למלחמת העולם השנייה (*Actes et documents*) אולם כפי שהוזכר לעיל, תשובה לא התקבלה אף על אחת מהנקודות. אפשר להניח שעצם העובדה שרונקלי הרשה לעצמו לשלוח לוותיקן ביקורת שכזו, מבטאת את תחושתו שהביקורת מוצדקת ושהאפיפיור אכן יכול היה לשפר את התנהלותו. חודש לאחר מכן, קיבל יוז תשובה לנקודה השנייה, האומרת למעשה, שהוותיקן אינו יכול לסייע להגירת יהודים לפלשתינה, משום החשש שגישת הנוצרים למקומות הקדושים להם תגבל.²² אין צורך לומר שתשובה זו לא התייחסה כלל לנושאים שהועלו בתזכיר.

ב־11 במרץ, 1943 חתמו אליעזר קפלן, חבר הנהלת הסוכנות היהודית וגזבר־ההגנה, לאיסטנבול לבחון אפשרויות הצלה, וחיים ברלס, על תזכיר נוסף שנשען באמצעות רונקלי לרומא, המבקש מהאפיפיור לעזור בדחיפות למנוע את הגירוש הבא של יהודי סלובקיה, ומבקש לאפשר לילדים היהודים לצאת לפלשתינה.³² חודשיים לאחר מכן קיבל רונקלי בתשובה משפט אחד שתום ממזכיר המדינה של הוותיקן. מליונה (Maglione), בנוגע לילדים.³³ באמצע מאי הוגש תזכיר נוסף החתום בידי ברלס לארכבישוף של ניו יורק, פרנסיס ספלמן (Spellman), שהגיע לאיסטנבול לביקור. שוב, כמו בטיקיה של יו. יצר רונקלי בנדיבותו את הקשר, כאשר הציג את ברלס בפני ספלמן במהלך טקס חגיגי בביתו לכבוד האורח רם המעלה.³⁴ במאי הניעה היריעה שהגירושים הופסקו הודות להתערבות הוותיקן, אם כי המחקר מייחס את העצירה לגורמים רבים נוספים.³⁵ רונקלי, שהמשיך לפעול ללא לאות, המשיך לכתוב לרומא על הצלת ילדים גם ביוני 1943, ולמען שארית הפליטה של יהודי סלובקיה – בספטמבר ובאוקטובר 1944. והוא המשיך גם לקבל תשובות עמומות ומושהות.³⁶

במקביל לטיפול בפרשת סלובקיה, כמעט כאותם מועדים, באו וניה פורמן (לימים זאב הדרי) ובאדר בדחיפות לרונקלי – ברלס שוב היה באנקרה – לבקש את עזרתו הרחופה בנוגע לתכנית לגירוש היהודים מתרסקיה ומקדוניה. כבוקר שלמהחלה הפגישה יכול היה רונקלי לספר להם, שמלך בולגריה הבטיח לו לא לאפשר את הגשמת התכנית.³⁷ במאי עמדו יהודי סופיה בפני אותה הסכנה, וברלס מיהר שוב לרונקלי, הפעם ביום א', לאחר מיסת הבוקר. רונקלי עצמו כתב מייד מבוקר למלך בודיס וציווה על מזכירו לשלוח אותו מייד. ב־8 ביולי 1943, קיבל ברלס הודעה בכתב יד, בצרפתית, מרונקלי, המבטיחה לו שהעניין טופל בהצלחה.³⁸ מאוחר יותר כתב ברלס, שרונקלי לא קיבל תשובה מהוותיקן בדבר יהודי בולגריה³⁹ אך ספק רב אם רונקלי אכן שלח אי פעם לאפיפיור מסר זהה לזה ששלח למלך בודיס. הוא פעל באופן עצמאי, תוך שהוא משתמש בקשריו המצוינים עם המלך והמלכה של המדינה שבה עשה עשה עשר שנים.

במרצת מאי ויוני 1943, כתב רונקלי לרומא ולנוציו ולבישוף של זגרב, בנוגע ליהודי יוגוסלביה;⁴⁰ בספטמבר ודצמבר 1943, כעקבות בקשתו של הרצוג שהועברה אליו באמצעות ברלס, כתב לרומא פעמים רבות על היחס ליהודי איטליה.⁴¹ ביוני ויולי 1943 כתב על היהודים המגורשים מרומניה לטרנסניסטריה, ובפברואר 1944, ביום פגישתו עם הרצוג בנוכחות ברלס, כתב לוותיקן וביקש לאפשר למגורשים לשוב; הוא כתב באותו נושא שוב במרץ, וכבר באותו חודש הודיע לברלס במכתב מרגיש מאוד, שמכתבו לוותיקן מפברואר, שכלל גם-מסה מוקיר מאד מהרב הראשי יצחק הרצוג, נענה מייד (למעשה, לאחר חודש) ושהבקשה תטופל;⁴² כמו כן היה רונקלי מעורב או לפחות עקב אחרי פרשות הקשורות באוניות פליטים יהודים, מה'סטרומה'

ועד ל'טארי', שמה כאשר מסען הסתיים בשלום והתאבל עמוקות על האבדות כאשר הסתיים באסון: "Poveri figli di Israele" (בני ישראל המסכנים), כתב על טכיעת ה'סטרומה', "Io sento quoti-dianamente il loro genito intorno a me" (יוב יום אני חש את אנהתם סביבי).⁴⁰

מבט ברשימה לא שלמה זו, שעליה ניתן להוסיף רבות, מראה שרונקלי שימש לשליחים מארץ ישראל ערוץ פעיל לדומא, אך פעל גם ביוזמתו; שפעל מתוך תחושת דחיפות; שלקבלת פניהם של השליחים ובראש וראשונה של חיים ברלס, הייתה אצלו עדיפות על פני טקסי יום א'; ושהוא טיפל בנושאים רבים בו זמנית. כתב לכמה ארצות ואישים וכמו כן לדומא בתאריכים צמודים, וכל העת ניסה לעקוב אחרי הוצאות בקשותיו.

זה מוביל אותנו לנקודה השלישית, הנוגעת למפנה הטרגי והדרמטי בקשר שבין ברלס לרונקלי: גורלם של יהודי הונגריה והפרוטוקולים של אושוויץ'. למפנה זה היו כמה היבטים. ראשית, נראה שרונקלי היה הראשון שהזהיר את הוותיקן כי בעקבות הפלישה הגרמנית יעמרו יהודי הונגריה בפני סכנה מיידית. באזהרה זו עדיין לא הוזכרו הפרוטוקולים של אושוויץ'. שנית, נראה שתמציתם של הפרוטוקולים של אושוויץ' הגיעה לראשונה לוותיקן מרונקלי שקיבל אותה מברלס. שלישי, נראה שמידע זה הפך למרכיב חשוב בלחץ שהופעל על האפיפיור באותו זמן. עם זאת, לא מן הנמנע שתמצית הפרוטוקולים הגיעה לידי האפיפיור (כפי שיידון להלן) יומיים לאחר החלטתו להתערב, כדי לנסות ולעצור את רצח יהודי הונגריה באושוויץ'.

ב-19 במרץ, בעקבות הפלישה הגרמנית להונגריה, קרא הרב הרצוג ליה לפעול, ואכן יוז העביר את פניית הרב בעניין זה לרונקלי.⁴¹ ב-25 במרץ הזמין רונקלי את ברלס למשרדו — יש להדגיש שהיה זה רונקלי שהזמין את ברלס — לדון בנושאים שכבר הועלו בפגישותיהם הקודמות (המצב בטרנסניסטריה, אוגיה לפליטים מרומניה, ועוד), ושמע ממנו גם על "המצב הנורא וסכנת המוות" המאיימת על יהודי הונגריה.⁴² לאחר ששמע את דברי ברלס ואח זעקתו של הרצוג, שלח רונקלי אזהרה, במילותיו של הרצוג, לדומא דרך שוויץ.⁴³ ימים אחדים לאחר מכן שלח גם אנג'לו רוטה (Rotta), הנונציו בהונגריה, מסר של דאגה בנרון.⁴⁴ אם כך, הראשון שהזהיר את מזכיר הטרינה ואת האפיפיור, והעלה טיעונים מנוסחים, היה רונקלי.

לאחר מכן קיבל רונקלי מברלס העתק של גרסה קצרה, בת שלושה עמודים, מעין תמצית בגרמנית של 'הפרוטוקולים': כפי שכבר ידוע היטב, המונח 'הפרוטוקולים של אושוויץ' מתייחס לדו"ח בן 30 עמודים, שנכתב כסיכום עדות שמסרו בזילינה (Zilina), סלובקיה שני יהודים קלנבקים צעירים, רודולף ורבה (Vrba) — כמקור (Walter Rosenberg) ואלפרד וצלר (Wetzler), שהצליחו להימלט מאושוויץ ב-10 באפריל 1944. הסיכום נכתב ב-25 באפריל בידי חברי ההנהגה היהודית המקומית.⁴⁵

חשוב להרגיש שהדו"ח לא כלל שום אזהרה על הגירושים הצפויים של יהודי הונגריה לאושוויץ, או על ההכנות שנעשו במחנה קודם לכוואם.⁴⁹ בכל זאת, בספרו ובעדויותיו בעל פה טוען ורבה שהוא ויצ'לר ראו את ההכנות במחנה ונמלטו כדי להציל את יהדות הונגריה.⁵⁰ נקודה זו חשובה להבנת התאריך המדויק שבו הגיע המידע לפיוס ה"12, ואני מציעה לעשות הבחנה בין הדו"ח עצמו והמידע שהכיל על אושוויץ בכלל, לבין גורל יהודי הונגריה בפרט.

שני יהודים סלובקים צעירים נוספים, צ'סלב מורדוביץ' (Mordowicz) וארנוסט רוזין (Rozin), נמלטו מאושוויץ והגיעו לסלובקיה ב"6 ביוני 1944. הם היו אלה שהביאו עמם את התדשיות האימונת, שמאז ה"15 במאי מגורשים ונרצחים יהודי הונגריה במחנה, בקצב שאין דומה לו, של 12,000 איש ביום. הצמד הראשון תיאר את שיטת הרצח. שרטט את המחנה הענק ואת מוקני ההשמדה והציג הערכה של מספר היהודים שכבר נרצחו באושוויץ מאז החל מבצע הרצח. הצמד השני הוסיף עוד פרטים ועובדות, והעיקר בהם היה שרצח יהודי הונגריה כבר בעיצומו.⁵¹ מה"27-28 באפריל ואילך ניסתה הנהגת יהדות סלובקיה כמיטב יכולתה לשלוח את הפרוטוקולים של אושוויץ במלואם ו/או בגרסה מקוצרת, לעיתים כצירוף מכתבים נלווים, ולעיתים רק במכתבים ללא הפרוטוקולים, לתו"ל, למנהיגים ולמוסדות רבים בכל האפשר. מנהיגים ונציגים אלה שלחו אותם הלאה, מתורגמים מסלובקית לכמה שפות. כגון הונגרית, גרמנית, יידיש ואנגלית, וצירפו להם מכתבים משלהם. מה"16 במאי, יום לאחר שהחלו הגירושים מהונגריה והרכבות עברו דרך ז'ליזנה שבסלובקיה, וביתר שאת מה"6 ביוני ואילך, ניסו אישים אלו לשלוח אינפורמציה על הגירושים ועל רצח יהודי הונגריה, בלי הפרוטוקולים או יחד איתם, בין במלואם ובין בגרסתו המקוצרת, או אפילו כתקציר או כסיכום של תוכנם.⁵²

בהתחשב בכל הנתונים שלעיל, איתור הערוצים וד"כים שבהם עברו הפרוטוקולים המידע הנלווה אליהם, חומר שהגרמנים ודאי לא היו נותנים לו להיחשף, הוא משימה כמעט בלתי אפשרית. יתרה מזאת, הקשיים בהעברת חומר חסוי בזמן מלחמה, שנשלח בירי שליחים, סוכנים וסוכנים כפולים, הופכים את המעקב לקשה אף יותר. הוויכוח מי שלח מה ומתי, ומי קיבל מה ומתי, מה הייתה ההשפעה של המידע על הנעשה באושוויץ ועל הגירושים מהונגריה, על מנהיגים יהודים בכלל ועל מנהיגי יהדות הונגריה בפרט, וכן על אישים לא יהודיים — עדיין לא שכך.⁵³ על אף הוויכוח, חשיבותם של הפרוטוקולים הייתה ברורה לכלול: הם הביאו, לראשונה, מידע פנימי אמין על אושוויץ — על היותו מתנה מוות, ולמעשה, מחנה המוות המרכזי והמתועש ביותר, ולא, כפי שהאמינו עד אז, מתחם עבדים ענק. עד היום קשה להאמין איך הצליחה השיטה הנאצית להסתיר מרכז השמדה בסדר גורל כזה, בלב אירופה, ולתעתע ברבים כל כך.⁵⁴ צמיגן בוור, שמאז ה"6 ביוני 1944 היו המידע על אושוויץ ועל הגירושים מהונגריה שלובים יחד בדו"ח טרגי אחד.

הכה נלך בעקבות הערוצים הנוגעים רק לשלושה: פיוס ה-12, 16⁴⁶ רונקלי וברלס. ערוצים אלה עברו בין סלובקיה לשוויץ, משם להונגריה, ומשם חזרה גם לשוויץ וגם לאיסטנבול, ומשם לרומא. הכתובת הראשונה שאליה ניסתה המנהיגות היהודית הסלובקית לשלוח את הפרוטוקולים הייתה שליחי היישוב באיסטנבול. אך השליח שאותו שלחו לא הצליח לבצע את המשימה.⁴⁷ ב-16 במאי שלחו את סיכום המצב באושוויץ שוב, הפעם לשוויץ. מתוך שימוש בקשרים של הרב מיכאל דב-בר וייסמנדל (Weissmandel), מנהיגה של האורתודוקסיה בסלובקיה. כמו כן הוסיפו פנייה לבעלות הברית להפציץ את אושוויץ ובעיקר את פסי הרכבת המריליכים לשם. עוד ביקשו, שהונגריה תזהר לבל תיתן את ידה לגירושים נוספים וכי האופי האמיתי של אושוויץ יובא מייד ליריעת כל מנהיגי העולם. וייסמנדל גיזי פליישמן (Fleischmann), גם היא, כידוע, מנהיגה יהודיה בעלת שיעור קומה בסלובקיה, חתמו על המכתב. גורלו של מכתב זה היה כמידה רבה כגורל ניסיון השיגור הראשון לאיסטנבול: הוא הלך לאיבוד ועקבותיו לא נודעו.⁴⁸ אך על אף האמור לעיל, נעשתה שוויץ, המדינה הניטרלית והמרכזית מבחינה גיאוגרפית, מאוחר יותר למוקד פעילות ההצלה שבו נחשפו הפרוטוקולים לסוכנויות ולנציגים רבים ומשם הועברו הידיעות על גורלם של יהודי הונגריה הלאה.

ב-22 במאי הגישה גם המנהיגות היהודית בסלובקיה גרסה ראשונה של הפרוטוקולים לננציו המקומי, מונסיניור ג'וספה בורציו (Burzio), שניסה להעביר אותם לוותיקן. אף ששלח אותם שבוע לאחר התחלת הגירושים מהונגריה, שהחלו ב-15 במאי, הגיע המסמך לוותיקן ונרשם שם רק באוקטובר, משמע, לאחר יותר מחמישה חודשים. בורציו ניסה להעביר את הגרסה המלאה באמצעות שליח, שהיה אמור לעבור דרך שוויץ וספרד, משום שרומא עדיין לא שוחררה בידי בעלות הברית, אך גם ניסיון זה נכשל.⁴⁹ בסמוך ל-20 ביוני, הובאו ורכה ומורדוביץ' למנזר סווי יור (Svati Jur), ונפגשו שם עם מריו מרטילוטי (Martiloti) ממשרד הוותיקן בשוויץ, שהוצב באופן זמני בברטיסלבה. אך במסמכי הוותיקן אין כל הוכחה שדו"ח על פגישה זו – פגישה ארוכה ומרגשת על פי ורבה – הגיע אי פעם לוותיקן.⁵⁰ בינתיים שלח הננציו בהונגריה, אנג'לו רוטה, שהיה נוכח בתחילת הגירושים מהונגריה, מייד ביומם הראשון, ה-15 במאי, מחאה מפורשת לממשלה ההונגרית וביקשה להפסיק את מלחמתה ביהודים וגם הזהיר מפני "כל פעולה שהכס הקרוש ומצפון העולם הנוצרי כולו יחווה חובה למחות עליה".⁵¹ אך הגירושים נמשכו וכל מחאה כזו לא נשמעה.

וייסמנדל ניסה שוב: הוא כתב גם לשוויץ וגם להונגריה, וכך נוצרו שני ערוצים מקבילים: הפרוטוקולים עם מכתבו במצנף הגיעו אל פולופ פון פרוידיגר (von Freudiger), אחד ממנהיגי האורתודוקסיה ההונגרית וחבר מועצת היהודים. בעדותו במשפט אייכמן בירושלים ב-1961, אישר פון פרוידיגר שאכן לקראת סוף מאי או

תחילת יוני קיבל את הנוסח הקצר של הפרוטוקולים, שנשלח אליו מווייסמנדל דרך השגרירות ההונגרית בכרטיסלכה. פון פרוידיגר הפיץ את המסמך בין "כל הפוליטיקאים ההונגרים, אנשי הכמורה,⁶² הנונציו [אנג'לו רוטה], והוא הגיע אף לידיו של [העוצר, האדמירל] הורטי (Horthy)". מההונגריה המשיכו פרוידיגר ועמיתיו להעבירו לפעילים יהודים בשוויץ.⁶³ רוטה, הנונציו בהונגריה, המשיך למחות ולהזהיר, אך אין כל הוכחה חותכת לעיתוי שבו שלח (או ניסה לשלוח) את הפרוטוקולים לדומא, אם בכלל שלח אותם לשם.

פון פרוידיגר העביר את הפרוטוקולים למשה (מיקלוש) קראוס, מנהל המשרד הארץ-ישראלי בכודפשט, והוא שלח אותם הלאה ב-19 ביוני לד"ר חיים פזנר, עמיתו בז'נווה, וכך הם הגיעו גם אל ריכרד ליכטהיים, איש הסוכנות היהודית.⁶⁴ פזנר שלח אותם, בגרסה המקוצרת בגרמנית, והוסיף גם מכתב ארוך מקראוס לברלס שקיבל את תמצית הפרוטוקולים ואת המכתב ב-23 ביוני 1944. לדבריו, ביום המחרת מטר את תוכנם בדחיפות לארבעה מן המנהיגים הציונים המרכזיים בירושלים, בניו יורק ובלונדון; לשגרירי ארצות הברית ואנגליה באנקרה; ולרונקלי. כולם הבטיחו להעביר את החדשות במהירות.⁶⁵ באותו יום, ה-19 ביוני, הביא שלייה של המחתרת הצ'כית העתק של הפרוטוקולים מווייסמנדל ומפליישמן לד"ר ירומיר קופצקי (Kopecky), נציג הממשלה הצ'כית בז'נווה שפתח במערכה אינטנסיבית כדי להביא את הדברים לידיעת העולם: הוא שלח מייד את הפרוטוקולים למשרד הקונגרס היהודי העולמי (שגם בו התקבלו כנראה באותו היום). לצלב האדום הבינלאומי, לוועד לפליטי המלחמה, לבי.בי.סי – ששירד בצ'כיה וכסלובקיה – ולממשלות של בעלות הברית.⁶⁶ פרט לכך שלח קראוס גם את הנוסח האנגלי של המסמך לשוויץ, ודרך ערוץ נוסף, לג'ורג' מנטלו (Mantello – במקור Mandel), יהודי ששימש כקונסול הכללי של אל-סלברור בז'נווה. ממנו הגיע החומר של קראוס לוולטר גארט (Garrett), עיתונאי בכיר של ה-*Swiss Exchange Press*, והוא שפרסם את תוכן הפרוטוקולים לראשונה בשוויץ, שבה פורסמו בתוך שבועות אחדים מאות מאמרי תגובה וידיעות.⁶⁷ גארט שלח את הפרוטוקולים ללונדון ולארצות במערב. בסיומו של מברק ששלח ב-24 ביוני אישר גארט את אמינות הפרוטוקולים מעבר לכל ספק, והוסיף שפעילים דיפלומטים קתולים, שלא נקב בשמם, אך היו מוכרים היטב לוותיקן, דורשים שהפרוטוקולים יפורסמו בתפוצה רחבה ככל האפשר.⁶⁸ באותו יום, ה-24 ביוני, העביר גם הקונגרס היהודי העולמי לכמה ממשלות מידע על הצעותיו של וייסמנדל לפעולה. המועצה העולמית של הכנסיות (World Council of Churches) קראה לחבריה ברחבי העולם למחות. מנהיגים ומוסדות רבים נוספים, שאינם נזכרים כאן, נחשפו גם הם למידע. יש לציין שהוועד לפליטי מלחמה היה האחרון שפרסם את המידע. בנובמבר 1944.⁶⁹

רונקלי הודיע עמוקות כאשר ברלס הביא אליו את הפרוטוקולים, למרות

שידע כבר קודם לכן על מטרת הגירושים ועל היקפי ההשמדה. "בדמעות קרא את התעודות שביקשתי להעביר לפטרונו ברומא", אמר ברלס, ורונקלי, על אף ספקנותו באשר לתוצאות, שאותה לא ניסה להסתיר מברלס, הבטיח לעשות זאת.²⁰ רונקלי לא ידע גרמנית, וברלס בוודאי קרא באוזניו את ארבעה הדפים הכתובים בגרמנית, ותרגם לו את תוכנם לצרפתית; רונקלי שלח כנראה מברק לרומא ובו עיקרי הדברים – מסמך זה טרם נמצא. החומר עצמו נשלח לרומא בסיועו של לורנס שטיינהרדט (Steinhardt), שגידה ארצות הברית באיסטנבול, שהיה לעוזר רב בהעברתו ובהעברת חומרים אחרים לרומא, ונהג לערוך את ברלס כאשר החומרים נשלחו למעשה.²¹ ביום המחרת, ה־25 ביוני, אכן כתב האפיפיור להרטי: אך אפילו במקרה זה לא פרסם את מכתבו בפומבי, ולא הזכיר את היהודים או את הרצח ההמוני שלהם, אלא כתב על הצורך למנוע "סבל נוסף" מרבים "מבני האדם האומללים". ב־1 ביולי השיב לו הרטי, כשגם הוא נוקט באותה שפה עמומה. בינתיים, הטילו מלך שוודיה גוסטב החמישי, הצלב האדום הבינלאומי וכן הנשיא רוזוולט את מלוא כובד משקלם, ודרשו מן העוצר הרטי להפסיק את השילוחים. אך הגורם המכריע הייתה התפצצה האמריקנית של תחנת הרכבת בבודפשט, שהשפיעה על הפסקת הגירושים, ב־7 ביולי.

לפי ברלס, הוא עצמו קיבל את הפרוטוקולים ב־23 ביוני והביא אותם לרונקלי ב־24 בו. אנו יודעים בוודאות שפיוס ה־12 כתב להורטי ב־25 ביוני. האם ייתכן שהיה זה המברק ששיגורו הובטח על ידי רונקלי, שלפי ברלס נשלח מיידית, שהגיע את האפיפיור לכתוב להורטי? ההיסטוריון ג'ון קורנוול (Cornwell) מזכיר את רונקלי במקור היחיד ששלח בוודאות את הפרוטוקולים לאפיפיור, והיה בין אלה שרחפו את האפיפיור לפעולה.²² והיסטוריון אחר, רוברט גרהאם (Graham), מכחיש שהפרוטוקולים הגיעו לוותיקן לפני אוקטובר 1944, בנימוק כלתי משכנע שאם אינם נזכרים משמע שלא הגיעו (*argumentum ex silentio*), העומד בסתירה למכתבו של פיוס ה־12 להורטי.²³ אולם רונקלי עצמו כתב ביומנו שבו נהג לכתוב יום יום (ומזכירו קאפובילה דיווח על כך ב"כרונולוגיה" שהקריש לרונקלי), שהיה זה ב־27 ביוני שברלס בא ברחיפות "per un S.O.S.", משמע יומיים לאחר מכתבו של האפיפיור.²⁴ אם ברלס, אדם קפדן מאוד, צדק, ורונקלי, שניהל רישום יומי על פגישותיו כתב ב־27 ביוני על ביקורו של ברלס שהתרחש שלושה ימים לפני כן, עומרות בפנינו שתי אפשרויות: אנו יכולים להניח שאחד מהם או שניהם טועים; או לחילופין, ששניהם צודקים. ברלס זוכר פגישה נרגשת, אך שום עדות לקיומה לא נרשמה ביומנו של רונקלי, אולי מטעמי זהירות.²⁵ רונקלי מציין עוד פגישה, שהייתה יכולה להיות בבחינת עדכון של ניסיון, או של פנייה שלא נענתה, או של צעד ביניים שנקט האפיפיור. פירוש הרבר שרונקלי ו/או ברלס חשבו שהם היו אלה שרחפו את האפיפיור לכתוב, אך לכך אין כל אישור ממקור נוסף, פיוכיה את

אחה הגרסאות.

לכן, הבה נשוב לתיאור לעיל של העיוצים הרבים שבהם עבר המידע. האפיפיור יכול היה לדעת על הגירושים מהונגריה, אם לא מפי בורצ'ו, אזי מתוך המחאות הקבועות של רוטה שהחלו להגיע מה-15 במאי. כמו כן, מאז ה-6 ביוני החלו וידיעות להתפשט בערוצים רבים, ועוד יותר, לאחר ה-19 ביוני, כאשר הדיעות הגיעו גם לרדיו ולעיתונות. בעקבות מברקו של גארט, שהסתיים בדרישתם של הדיפלומטים הקתוליים הפעילים המוכרים לוותיקן לפרסם את המידע, אפשר להניח שהיה זה הלהץ המצטבר במשך השבוע שבין ה-19 ל-24 ביוני, שגרם לאפיפיור לכתוב. אולי הדיפלומטים הקתוליים הפעילים שעליהם דיבר גארט, היו רוטה וספלמן ויוז' וינקלי, אשר כתבו והזהירו ללא לאות. כאשר נתפכו הפרוטוקולים וגורלם של יהודי הונגריה באשוויץ למידע גלוי ולמוקד של פעילות כללית, לא יכול היה האפיפיור – שעליו הופעל כאמור להץ פנימי על ידי שליחיו הוא – להרשות לעצמו להוסיף ולהתממה עוד. רונקלי, אישיות בעלת שיעור קומה מוסרי, הוא זה שהזהיר אותו כבר ב-25 במרץ, כפי שהוזכר לעיל, ממני העתיד לקרות, והפצרותיו ומברקיו הרצופים היוו חלק מתלחץ, אם לא הגורם המידי, למכתב האפיפיור להורטי.¹⁶ כאשר כתב האפיפיור את דבריו, היה כבר מאוחר מדי. כארבע מאות ושלושים אלף יהודים מהונגריה בלבד, כבר נרצחו.

יש להדגיש שבכרטי התעודות הנבחרות של הוותיקן אין כל הזכחה ממשית למועד בו הגיע הפרוטוקולים ששלח רונקלי לאפיפיור. לפיכך יש לשאול מדוע אין כל הזכחה כזו באותם כרטיס, שהרי כל ההתכתבות הקודמת עם רונקלי נמצאת שם, והמברקים, כפי שמעידים אותם מסמכים, הגיעו אז בטווח של שעות, או לפחות למחרת היום. הפרוטוקולים או תקציריהם, כפי שהועברו על ידי ברלס לרונקלי, והעובדה שברלס נפגש אתו בדחיפות לרוב בנושא קריטי שכזה, בין אם ב-24 או ב-27 ביוני 1944 – נעדרים ממכתב המסמכים שפורסם מאז שנות ה-60. עובדה זו מטרידה מאד, ומחייבת תשובה, שהגיע כאשר יוחלט לפתוח את הארכיונים של פיס ה-12, החלטת החייבת לעמוד בראש סדר העדיפויות של אפיפיור ממצא גרמני. פרוטוקולים או לא, מכתבים או לא, בקיץ 1944 עדיין הופעל אחר ההשמדה באשוויץ ויהודי בודפשט היו עדיין בסכנה.¹⁷ רונקלי הדגיש מחויב אף יותר מאשר קודם לכן לפעול לעצירת מהלך השואה. הוא המשיך לפעול, בשיתוף פעולה עם ברלס ובלערי, כאילו עשהה אותו הפרשה ההונגרית נוצר יותר: ברלס הן עמו באפשרות של הפצת אושוויץ, ובדריחות שלו לירושלים הוא דיבר על תעודות הגייה מזויפות שעזרו ליהודי בודפשט. הוא לא הזכיר מפורשות את רונקלי, שבסתיו 1944 העביר להונגריה אלפי טרטיפיקטים (לא תעודות המעידות על המרת דת, כפי שטוענים מספר חוקרים), תעודות רדום אמריקניות וכסף. אף על פי שברלס לא הזכיר את שמו של רונקלי בהקשר זה, אולי משום שפעילותו נבלה בחוסר ליגליות, רונקלי

עצמו כתב לרוטה, שהמשיך גם הוא באומץ בפעילותו, כי מאחר שתעודות ההגירה ששלח לרוטה בעבר לחלוקה הצילו יהודים, הוא שולח לו שלוש תבילות נוספות שקיבל מהסוכנות היהודית (גם הוא אינו מציין את שמו של ברלס), ומבקש מרוטה להעביר אותן לקראוס.⁶⁰

רונקלי שמר על קשר עם ברלס, עד שהיה עליו לעבור לפריז. ב־9 בספטמבר, כאשר ברלס עזב את איסטנבול כדי לרווח בירושלים, הוא כתב לרונקלי מכתב בצרפתית, השפה שבה ניהלו את הקשרים ביניהם, כדי לבטא את הכרת התודה העמוקה שלו לרונקלי על שיתוף הפעולה שנעשה תמיד ברוח טובה, ואשר נבע מ"רוח הומניטרית גדולה וגישה נדיבה."⁶¹

(תרגום מאנגלית אביבה האן)

הערות

1. ארכיון ברלס נמצא בידיים פרטיות בישראל. הוא ארץ אותו בחקיות ובקוספאט קרפין, לפי נטאיש ותארכיום. אך לא את כולו, וללא מיספור. כשיחתנו בביתו בינואר 1979 אמר לי, שהוא שלח לארץ ישראל עתיקים של כל החומר שנאסף במשרדו באיסטנבול, לפני ששב הביתה לקראת סוף המלחמה. D.1.
2. ברלס, אדם צנוע באופן יוצא דופן, לא כתב אוטוביוגרפיה. נראה שהחל לכתוב ספר על זיכרונותיו באיסטנבול, שהיה עתיד להיקרא שליהות שנמסקה באמצע. החלק על רונקלי, שנשמר בארכיונו של ברלס נכתב ב־1958, כאשר נבחר רונקלי לאפיפיור יוחנן ה־23, ובו משבח ברלס במלים חמות ונרגשות את יחסו של רונקלי לפעולת ההגלה (להלן: שליחות שנמסקה באמצע). תלום אחרים של הזיכרונות מצאיים ב"גניזתה בקרסטא" (במשואה 4 נאפריל 1976), 125-133 (להלן: גניזתה); בראיונות: ראה א.ח. אלחנני, ירושלים ואנשים בה II (ירושלים, 1977), 181-191, שהתפרסם גם בבמערכת 188 (ספטמבר 1976) 10-11, ר' 189 (אוקטובר 1976) 12-13, 27 (להלן: אלחנני); ראה גם כעיתונות היומית: דבר, 21 בנובמבר, 1958, כאשר נבחר רונקלי לאפיפיור יוחנן ה־23; הבוקר, 14 ביוני, 1963 ומעייב, 15 ביוני, 1963, לאחר פטירתו של רונקלי. ספרו של ברלס הצלה בימי שואה, (תל אביב, 1975), הוא נחות מתועד היטב של ניסיונות ההצלה בשואה, בעיקר באיסטנבול, ואינו בגדר ד"ח אישי.
3. על השפעת המידע על היישוב דא ד. פורת, הנהגה במילכוד: היישוב טובת השואה, 1942-1945 (עם עובד, 1986), כמוותד החלק הראשון.
4. ראו את רשימתם שם, 220-221.
5. ראו פרטים רשמיים במי ומי בישראל, 1971-1972, (תל אביב), 60.
6. ראו זיכרונותיהם: מ. בארד, שליחויות עצובות, (מוחבית, 1954); א. אבראל, מהחו שעדים, (תל אביב, 1976); ט. קולק, ירושלים אחת, (תל אביב, 1979); ד. וניה הרדי, צומת קרסטא: שליחות כנגד כל הסיכויים: (תל אביב, 1992).
7. A. Melloni, *Fra Istanbul, Avne e la Guerra. La missione di A.G. Roncalli (1935-1944)*, (Genova, 1993).
8. E. Duffy, *A History of the Popes*, Yale 1997, 268 and on A. G. Roncalli, *Anni di Francia. Agenda del Nunzio*, I: 1945-1948, ed. E. Fouilloux, (Bologna, 2004).
9. P. Hebblethwaite, *John XXIII, Pope of the Council*, (London, 1984); *History of Vatican II*, 5

- vols., edited by G. Alberigo. (New York, 1998-2006), and G. Alberigo, *A Brief History of Vatican II*, (New York, 2006)
10. ברלס לאחר פגישתו הראשונה עמו: "שישי מלא חיים [...] נתגלה לפני כרוחב לבו", משואה 4 (אפריל 1976) 128. "השתתפות מנה בעצד ובמנוחה מופלאה לעזור ולהשיע", שליחות שנפסקה באמצע, 1. באדר בפגישה הראשונה: "אישיות נישיתית", שחשיבותה הובילה על ידי סולם, צוטט על ידי הרדי, כנגד כל הסיכויים, 54.
11. משואה 4 (אפריל 1976) 128: תיאור של מקומות נרשם בידי רונקלי ביומני, שראו אור: A. G. Roncalli, *I: 1935-1939*, ed. V. Martano. (Bologna, 2006)
12. ראו דברי הכנס בניסיונות ופעולות הצלה בחקופת השואה (ירושלים, 1974), נכתבו שם כאשר עלה ברלס למטה כדי לטוות כמעט נגד התמיכה המללית שהייתה לא עשה זו, והביא את הקשר שלו עם רונקלי כהוכחה לעבודה הרבינית שנעשתה באיסטנבול.
13. הבוקר, 14 ביוני, 1963, *Hebblethwaite, John XXIII* 187.
14. הבוקר, 14 ביוני, 1963, משואה 4 (אפריל 1976) 128. שליחות שנפסקה באמצע, 1.
15. שם שם; ראו גם: G. Alberigo, *Papa Giovanni*, (Roma-Bari, 1987). וכן ראו ברלס מאיסטנבול למחלקת העליון של הסוכנות היהודית בירושלים, ב"23 ביולי 1944, ארכיון ברלס וכן 15-188L בארכיון הציני המרכזי, על הרענה שנעשתה לו מפי הנוצרי שסלפן אליו.
16. שליחות שנפסקה באמצע, 3.
17. ישיבה של נשיאות ועד ההגלה בירושלים, 18.10.1944, ארכיון ברלס וכן S26/1238, הארכיון הציני המרכזי (CZA), עור על הפרשה הסלובקית ראו בהמשך, הערות 31-35.
18. משואה 4 (אפריל 1976) 128; הבוקר, 14 ביוני, 1963.
19. משואה 4 (אפריל 1976) 128; לרעיון של פרופ' אלנרטו מלני, ראש המכון לחקר תרומתו של רונקלי כאפיפיור וילנן ה"23 באוגוסט 1944, אחת ההתייחסויות המעמיקות ביותר ליחסו של פיוס ה"12 היא: G. Miccoli, *I dilemmi e i silenzi di Pio XII. Vaticano. Seconda guerra mondiale e Shoah*, (Milano, 2000).
20. ראו מורת, הנהגתו כמילטרד, עמ' 285-308.
21. כאדר, שליחות עצובות, 51-53. המקור עליו מסתמך הרדי כנגד כל הסיכויים, 54, הוא מכתבו של באדר ליוסף ליפסקי מקיבוץ עין הרוד, נאוחו יום, 22.1.1943, ארכיון מורשת, D1.698.
22. שם, שם ועור על פרשת הילרים ראו בהמשך, הערה 39.
23. משואה 4 (אפריל 1976) 129. אלחנני, 187.
24. הבוקר, 14 ביוני, 1963, שם מזכיר ברלס את פגישה רונקלי-הרצוג ברנע השיא בקשריו עם רונקלי. ראו עוד על פגישה זו בהמשך, בהערות 40-43. וראו Melloni, *Fra Istanbul, Atene e la Guerra*, (Genova, 1993).
25. M. Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, (Bloomington, 2001); U. Bieler, *Cross on the Star of David: The Christian World in Israel's Foreign Policy, 1948-1967*, (Bloomington 2005).
26. ז. ב. הרצל, יומן, 1895-1904, VI (ירושלים, 1929), 237-241; ע. אילון, הרצל, (חל אביב, 1977), 432-434.
27. *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la seconde Guerre Mondiale*, 11 vols., (Città del Vaticano, 1965-1981), Roncalli's letters in vol. IX, 310-311, 371-372, 469. שם התייחס לעמדתו התאולוגית בנושא העם היהודי (להלן: ADSS).
28. ראו ברלס, הצלה כימי שואה, 162-163.
29. ראו הערה 16.
30. ישיבת ההגלה הסוכנות היהודית, 22.4.1945, בארכיון הציני המרכזי. צוטט על ידי ברלס בהצלה בימי שואה, 169-170; ובאלחנני, 185-186.
31. פעילותו מתועדת בארכיון ברלס; בטרקם של ADSS; ראו גם יזבל מונקל, "פעולות ההצלה של

- מונסניור אנג'לו רונקלי, "ילקוט מורשת 59 (אפריל 1995), 109-36. ככל הנראה מונקל לא הכיר את ארכיון ברלס. התומך שפורסם מוכר ונידון בוויכוחים על הנושא. ראו Melloni, *Fra Istanbul, Atene e la Guerra*, הנשען על — *Miccoli, I dilemma e I Silenzi*.
32. ראו את התזכיר המלא שנחתם בירי ברלס ב-1 בינואר 1943, בארכיון שלו, וב-ADSS, IX 88-90. אליו מצורף מכתבו של רונקלי והסיכום שלו לתזכיר, שם, 87-88, לקרינל מליזנה, מזכיר המדינה; ותשובתו של מליזנה ליוז, שם, 90-91.
33. ראו את התזכיר המלא מה-11.3.1943 בארכיון ברלס; ב-ADSS, IX 151/208; CZ; בבירלס, הצלה בימי שואה, 349-350. ראו ב-ADSS, כרך IX, 184-186, ויליאם גודפרי (Godfrey), נציג הוותיקן בלונדון למליזנה, מאשר הסכמה בריטית למעבר הילדנים; רונקלי למליזנה, משהמש במכתב ותזכיר והתשובה ברובו בצרפתית) בביטויי תחינה כגון "implora, supplicano".
34. תשובת מליזנה לרונקלי ב-4.5.1943, ראה ב-ADSS, IX 272; וראה הערות Hebbliothwaite בפרק "God's Consul", 188.
35. שם, 189. ברלס, שליחות שנפסקה באמצע, 3-4, על האופן האדיב שבו התייחס אליו רונקלי. תזכיר ה-16 במאי, 1943 לספלטן ראה אצל ברלס. הצלה בימי שואה, 350-352. יומנו של רונקלי מה-22 במאי, 1943, על ביקורו של ברלס במטרון. יתכן שמדובר בביקור אחר של ברלס, או שרונקלי כתב מספר ימים לאחר ביקורו של ברלס באמצע מאי.
36. הורשות הטובות; רונקלי למליזנה, ADSS, IX 307. ברלס, שליחות שנפסקה באמצע, 2-3; ודבר, 11 בנובמבר, 1958. על גורמים נוספים ראו מורה, התנהגות כמילבור, 342-346.
37. ראו ADSS, IX 321-322, 327, 361-362, X 418, 454-455.
38. ראו הערה 21.
39. ברלס במשואה 4 (אפריל 1976), 129; שליחות שנפסקה באמצע, 3-4; כמערים, 15 ביוני, 1963; ומכתבו של רונקלי לברלס, בכתב ידו, בצרפתית, מן ה-18 ביולי 1943 בארכיון ברלס ובהצלה בימי שואה, 354. במכתב כפי שפורסם כמערים יש חלק נוסף, הממליץ לברלס להיות בקשר עם מר אלברט הייטוביץ, "מכר טוב של ציר הוותיקן", הנועד לרונקלי היו קשרים טובים גם עם היהודים כבלוגיה. ראה גם את רונקלי למלך בוריס III, ADSS, IX 371-372.
40. ברלס, הצלה בימי שואה, 163.
41. ראו ADSS, IX 321-322, 328-337.
42. ראו ADSS, IX 438, 469, 592.
43. על ביקורו של הרצוג ראה ברלס בהובר, 14 ביוני, 1963; מכתבו של הרצוג לרונקלי, ADSS, X 161, ורונקלי לברלס, שם, 88, על מכתבו של הרצוג. ראה גם יומנו של רונקלי, 23 בפברואר, 1944.
44. ראו את מכתבו המרגש ב-ADSS, IX 310.
45. ראו ADSS, X 196, ושם, 355.
46. סיכום השיחה שכתב ברלס, 25 במרץ, 1944. ארכיון ברלס ר"L22/157 בארכיון הציוני המרכזי.
47. ראו ADSS, X 188-189.
48. ראו: *Miccoli, I dilemma e I silenzi*, עמ' 404-407.
49. ראו: ורדולף רובה, ברחתי מאושוויץ (חיפה, 1998). על הווכחות והעדויות של הבורחים ראו י. באואר, "פרוטוקול אושוויץ", בילקוט מורשת 80 (נובמבר 2005) 160 (בעיקר על ספרו של מורדוביץ בסלובקית), ומ. קרני, "ידידת רובה יצלד", באושוויץ — אנטימייה של סתנה מוות, י. גוטמן ומ. ברנבאום (עורכים), (ירושלים, 2003), 589-606.
50. גרסה קצרה כגרגמית של הפרוטוקול, ארכיון ברלס; הגרסאות המלאות באנגלית (WRB) ובעברית מהוות נספחים לוויכוחותיו של רובה, ברחתי מאושוויץ, 290-314. ראה גם חלקים בגרמנית ובאנגלית במיכאל רביב וייסמנדל, מן המצר, (ירושלים, 1966), כנספחים לא ממוספרים, וכתקציר במ. גילברט, אושוויץ ובעלות הברית (1981), (תל אביב, 1988), 239-240. באיטלקית ראו Rudolf Vrba, I Protocolli di Auschwitz, saggio introduttivo di Alberto Melloni, 2008, Milano.
51. דיון זה הוא מוזן למסגרת המאמר.

52. ראה באואר, "פרוטוקול אושוויץ", וקרני, "דר"ח ורבה-יצלר", לפי הערה 49, וגם: R. Rosette. *The Relations Between Rescue and Revolt - Jewish Resistance and Revolt in Slovakia and Hungary in the Holocaust*, עבודת תזה למ.א., יוני 1967, האוניברסיטה העברית בירושלים.
53. על הדרך בה הופץ הפרוטוקול, ראה באואר, "פרוטוקול אושוויץ" וקרני, "דר"ח ורבה-יצלר" לפי הערה 49, Gilbert, *Auschwitz and the Allies: J. Conoway. "The distribution of the Protocols"*, in Vrba; 49 *I Escaped from Auschwitz*, last chapter, 343-346. D. Krantzer. *The Man who Stopped the Trains to Auschwitz* (New York, 2001) 111-103. למעשה מסכם את הפרוטוקול בשפתו הרבנית.
54. אחד מסלעי המחלוקת העיקריים נוגע לתאריך שבו קיבל ד"ר הרדוף-ישראל קסטנר את הפרוטוקול, והדרך בה פעל לאחר מכן.
55. ראו Meiloni, *Fra Istanbul, Atene e la Guerra*, עמ' 240-241.
56. על המניע שהניע או לא הגיע לאפיפיור, ראו R. A. Graham S.I., "Il Protocollo di Auschwitz" e il Vaticano nel 1944, in *La Civiltà Cattolica* 147 (1996/4), 330-337.
57. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 187.
58. שם; וראה את מכתבם סן ה"16 במאי, 1944, Z1063/14, הצרכין הציוני המרכזי, ובווייסמנדל, מן המצה, 103-111; באואר, "פרוטוקול אושוויץ" וקרני, "דר"ח ורבה-יצלר", כבהערה 49.
59. ראו Graham לפי הערה 56.
60. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 187; קרני, "דר"ח ורבה-יצלר", 392-393. אריך טולקה, "חמש בריחות מאושוויץ", ילקוט מורשת (דצמבר 1964) 23-38, בעיקר 32, 34.
61. החינתו מצוטטת ברוב הקורות: למשל, Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 205.
62. ראו Miccoli, *Il dilemma e il silenzio*, עמ' 404-407.
63. משפט אייכמן. עדויות, II (ירושלים, 1974), 734-774, בעיקר 756-757.
64. שם, ר"759, 770.
65. ארכיון ברלס ובהצלה בימי שואה, 35.
66. ראו באואר, "פרוטוקול אושוויץ" וקרני, "דר"ח ורבה-יצלר", כבהערה 49. יש לציין ששניהם היו דוברי צ'כית, ויכלו לקרוא את ההתחבות קונפסי במלואת.
67. ראו: D. Krantzer, *The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz* (Syracuse, 2001) בעיקר פרקים 5-7.
68. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 226-27.
69. ראו את דוח ה-WRB, כפי שהתפרסם בנובמבר 1944, כנספח לורבה, ברחתי מאושוויץ.
70. ברלס, כמשואות 4 (אפריל 1976) 128.
71. ראו ברלס, הצלה בימי שואה, 162.
72. J. Conwell, *Hilfer's Pope. The Secret History of Pius XII*. (New York, 1999), 325.
73. Graham, *Il Protocollo di Auschwitz*, לפי הערה 56.
74. ראו יומנו של רונקלי והכרונולוגיה שכתב מזכירו קאפוילה, על ביקורו של ברלס בנוגע ליהודי הונגריה ב"7 לחודש.
75. ביומניו האישיים של רונקלי, לא היה דו"ח מפורט, כהרגלו כיום למכערים עדינים ביותר, הקשורים בעיקר ליהודים ולשואה. פרשה ידועה המוכיחה את הזרותו של רונקלי ככתובה קשורה לחוואות משדרי הכס הקדוש, שאושרו בידי פיוס ה"12, למנוע מן המנגנים והמוסדות הצרפתיים להחזיר ילדים יהודים שנצילו בשואה לאיגונים ומשמחות יתימים באוקטוב 1946: נמקרה זה היומן מעורפל מאוד ואינו מדיניש את חוסר ההתאמה בין הגישה הפתוחה שהייתה לרונקלי כלפי הרשויות היהודיות והפקודות הקשורות של הכס הקדוש (על היותו במשוא זה ראה בגיליון זה את מאמרו של א. מלוני על פיוס ה"12 וילדים יהודים בצרפת).
- נראה שאותו הדבר קרה ב"מוסני איסטנבול". לדעת עורכיהם היומן (נכתב"ק כדי לחזק אירוקים ומגישות רונקלי יסול היה להראות כביטחון לקודא פוטנציאלי. הם ערוכים עתה בכמה כרכים: Roncalli, *Anni*

- di Francia. Agende del Nunzio*, I: 1945-1948...; Roscalli, *La mia vita in Oriente. Agende del delegato apostolico*, I: 1935-1939; A. G. Roscalli, *Giornale dell'anima. Dittollogui, note e diari spirituali*, על ידי א. מלוגי, בילגניה, 2003.
76. פיוס ה־12 שאל את רוזנקלי "מה חושב העולם על שתיקתי בנוגע להתנהגות הנרמניס?", דאנה: Melloni, *Fra Istanbul, Atene e la Guerra*, עמ' 240-241.
77. ראו: S. Picciaredda, *Diplomazia umanitaria. La Croce Rossa nella seconda guerra mondiale*, (Bologna, 2003).
78. ברלס, הצלח בימי שואה, 129, ובישיבת נשיאות ועד ההצלה בירושלים ב־11.8.1944, IS 26/1238a.
- הארכיון הציוני המרכזי. ראו את מסכתביו של רוזנקלי להירשמן (Hirschman) ולרוטה, ADSS X, 390-393.
79. ארכיון ברלס.